

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ
ПРИРОДНО-МАТЕМАТИЧКИ ФАКУЛТЕТ НИШ
ДЕПАРТМАН ЗА ГЕОГРАФИЈУ

**Управљање туристичким производом:
Студија случаја градова у Србији**

МАСТЕР РАД

Ментор:

др Јелена С. Петровић

Кандидат:

Јелена В. Анђелковић

Број индекса: 424

Ниш, јануар 2018.

Садржај

Увод	4
1. Инструменти маркетинг микса	5
1.1. Појам и специфичности туристичког тржишта	7
1.2. Управљање инструментима маркетинг микса у туризму	10
1.2.1. Стратегија туристичког производа	10
1.2.2. Стратегија цена туристичке дестинације	11
1.2.3. Стратегија промоције туристичке дестинације	13
1.2.4. Стратегија канала продаје туристичке дестинације	14
2. Управљање туристичким производом града Ниша	16
2.1. Туристичко-географски положај	17
2.2. Рељеф	17
2.3. Клима	17
2.4. Хидрографија	17
2.5. Становништво	18
2.6. Природни ресурси	18
2.6.1. Паркови у Нишу	23
2.7. Антропогене туристичке вредности	24
2.7.1. Културно-историјске вредности града	25
2.7.2. Тргови, градске целине и споменици	30
2.7.3. Цркве и манастири	34
2.7.4. Стари Ниш	37
2.7.5. Установе културе	40
2.7.6. Манифестације као туристичке вредности	42
2.8. Смештајни капацитети	44
2.9. Туристички промет	47
2.10. Врсте туристичких производа	48
3. Управљање туристичким производом града Крагујевца	54
3.1. Туристичко – географски положај Крагујевца	55
3.2. Рељеф	55
3.3. Клима	56
3.4. Хидрографија	56

3.5.	Становништво.....	56
3.6.	Природни ресурси	57
3.6.1.	Паркови у Крагујевцу.....	59
3.7.	Антропогене туристичке вредности	61
3.7.1.	Културно – историјске вредности града Крагујевца.....	61
3.7.2.	Тргови и споменици	64
3.7.3.	Цркве и манастири	71
3.7.4.	Грађевине.....	73
3.7.5.	Установе културе	73
3.7.6.	Манифестације	74
3.8.	Смештајни капацитети	76
3.9.	Туристички промет.....	78
3.10.	Врсте туристичких производа	79
3.11.	SWOT анализа града Ниша и града Крагујевца	84
4.	Перспективе развоја туристичких производа града Ниша и града Крагујевца	89
5.	Додатак: Туристички аранжман.....	94
	Закључак	98
	Литература	99
	Биографија	101

Увод

Туристички производ се најчешће дефинише као свеукупност производа, услуга, као и атрактивности која подстиче туристичка кретања и које туриста купује и „конзумира“ на тржишту. Он представља један од инструмената маркетинг микса предузећа туристичке привреде, али и један од инструмената маркетинг микса туристичке дестинације.

Маркетинг микс је скуп инструмената који дају најбоље могуће резултате, а то су: производ, цена, дистрибуција и промоција. Кључ за стварање најбољег маркетинг микса је познавање потреба и жеља тржишта које треба опслужити. А кључ за успех лежи у примени филозофије маркетинг концепта за развој маркетинг микса.

У раду је посебна пажња посвећена анализи туристичког производа града Ниша и туристичког производа града Крагујевца.

Ниш је један од најстаријих градова на Балкану, град атрактивне културно-историјске баштине, спој древног и модерног, град конгреса и сајмова, град спортских и културних манифестација, отворен и приступачан за све људе без обзира одакле су, град кратких градских одмора, град забаве, адреналин туризма.

Крагујевац је на међународном туристичком тржишту препознатљив као географски центар Србије (срце Србије), прва престоница модерне Србије, место одржавања бројних националних и интернационалних догађаја, конгреса, фестивала, сајмова, концерата, представа и спортских такмичења. Сеоско подручје у околини Крагујевца привлачи велики број посетилаца заинтересованих, осим за конзумирање здраве органске хране и боравка у нетакнутом природном окружењу, и за планинарење, пешачење, лов, риболов, параглајдинг, јахање, слободно пењање (free climbing), али и посету црквама и манастирима, ревитализованим археолошким локалитетима и природним амбијенталним целинама и атракцијама.

Рад је написан на основу објављених званичних статистика Републике Србије, као и података добијених из наведене литературе. Рад се састоји из четири дела:

- 1) У првом делу посебна пажња је посвећена инструментима маркетинг микса;
- 2) У другом делу су анализирани елементи туристичког производа града Ниша са свим његовим природним и антропогеним туристичким вредностима;
- 3) У трећем делу су анализирани елементи туристичког производа града Крагујевца са свим његовим природним и антропогеним туристичким вредностима;
- 4) У четвртм делу се указује на могуће смернице будућег развоја туристичког производа града Ниша и туристичког производа града Крагујевца.

1. Инструменти маркетинг микса

Маркетинг је уметност и наука задовољавања потреба потрошача. Етимолошко значење је стављање на тржиште (*маркет* је тржиште, а суфикса *инг* има више значења). Маркетинг је термин који се не може адекватно превести на наш језик.

Маркетинг микс је један од главних концепата у модерном маркетингу. Маркетинг микс се састоји од свега што фирма може да уради да утиче на тражњу за својим производом. Он је резултат напора предузећа да изађе у сусрет потребама потрошача; то је оно што купац добија од предузећа. То није прост збир различитих инструмената, већ комбинација која даје синергетски ефекат. Маркетинг менаџер треба да се постара за усклађено деловање свих саставних елемената, како би се постигао жељени резултат. Постоји много могућих начина да се задовоље потребе циљаних потрошача. Основна четири инструмента маркетинг микса су: производ (*product*), цена (*price*), дистрибуција (*place*) и промоција (*promotion*).¹

Слика 1: Инструменти маркетинг микса

Извор: На основу података Сенић Р., Сенић В., *Маркетинг менаџмент у туризму*

О четири главна дела маркетинг микса се може размишљати као о „четири П“. Слика наглашава њихов однос и заједнички фокус на потрошача. Потрошач је део маркетинг микса. Он треба да буде мета или циљ свих маркетинг напора. Потрошач је стављен у центар дијаграма да би се то показало. Циљ продавца је да креира маркетинг микс који пружа веће задовољство него што то може конкурент. Кључ за стварање најбољег маркетинг микса је познавање потреба и жеља тржишта.²

¹Сенић Р., Сенић В., *Маркетинг менаџмент у туризму*, Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Врњачка Бања, 2016.

²исто

На сваком тржишту се посебна пажња посвећује производу, роби која се тражи, продаје и троши на том тржишту. То је сасвим разумљиво јер је производ коначан, финални резултат рада одређене активности, на темељу чега се оцењује друштвена оправданост и корисност такве активности.³

Производ - сјајан производ представља срж сјајног бренда. Производ је кључни елемент тржишне понуде. Лидери на тржишту заправо нуде производе и услуге највишег квалитета. Многи људи сматрају да је производ заправо опипљива (материјална) понуда, међутим, производ уме да буде далеко више од тога. Производ је све што може бити понуђено тржишту и што може да задовољи жеље или потребе потрошача.⁴

Цена је елемент маркетинг микса који генерише приход; остали елементи генеришу трошкове. Цене су и елемент маркетиншког програма који је најлакше прилагодити; за карактеристике производа, канале па чак и промоцију, потребно је далеко више времена. Многе компаније прилагођавају своје ценовнике и одобравају попусте и бонификације ако се плаћање обави одмах, ако је у питању велика количина или вансезонска куповина:

- ❖ Готовински попуст – снижена цена за оне потрошаче који рачуне плаћају одмах или у краћем року;
- ❖ Попуст на количину – нижа цена за оне који купују веће количине;
- ❖ Функционални попуст – попуст (трговински рабат) који произвођач нуди члановима канала трговине уколико се они обавезу да ће обављати одређене функције, као што су : продаја, складиштење и вођење евиденције;
- ❖ Сезонски попуст – нижа цена за оне који робу или услуге купују ван сезоне. Хотели, мотели и авио-компаније нуде сезонске попусте у периодима слабије тражње;
- ❖ Бонификације – посебне погодности при плаћању, обликоване са циљем да се посредник подстакне на учешће у специјалним програмима.⁵

Произвођачи углавном не продају своју робу крајњим корисницима непосредно; између њих се налази низ посредника који имају бројне улоге. Ти посредници чине канал маркетинга (који се назива и трговинским каналом или дистрибутивним каналом).⁶

Једна од главних улога канала дистрибуције је да претворе потенцијалне купце у профитабилне купце. За успех је веома важно понудити купцима добар производ уз прихватљиву цену. То је систем појединаца и организација за усмеравање тока роба и услуга од произвођача до потрошача или крајњег корисника. Постоје два уобичајена канала: директно од произвођача до потрошача, или индиректно, са посредницима, који обављају неке од нужних функција канала. Директни канал је најпопуларнији у

³Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, 2016.

⁴Котлер К., Келер К., *Маркетинг менаџмент*, Дата Статус, Београд, 2006.

⁵исто

⁶исто

угоститељству и туризму. Произвођач продаје директном потрошачу и сам обавља све функције канала. Индиректни канал укључује барем једног посредника, који је одговоран за једну или више функција канала. Овај тип канала може егзистирати у много форми, али није много уобичајен у туризму и угоститељству.⁷

Промоција говори о томе шта се нуди, при чему она није потпуно одвојена од производа. Промоција изражава све облике комуникације са потенцијалним и стварним потрошачима и купцима. Облици комуницирања могу бити различити, па промоциони микс обухвата: личну продају, привредну пропаганду, публицитет и продајну промоцију. Лична продаја је директна комуникација продавца и потрошача, може се остварити лицем у лице или телефоном. Привредна пропаганда представља плаћени облик презентовања информација путем медија. Публицитет чини сваку информацију која може да створи позитивну слику о производу. Продајну промоцију чине укупне активности које предузеће предузима да би стимулисало продају.⁸

Одлуке о маркетинг миксу не могу бити донете независно, пошто свака активност утиче на ону другу. Одлуке морају бити интегрисане, да би се обезбедила координираност инструмената маркетинга, да би се остварио синергетски ефекат. Постоје четири кључне карактеристике успешног маркетинг микса:

1. Прилагођен потребама потрошача;
2. Ствара конкурентску предност;
3. Треба да буде добро комбинован;
4. Треба да буде прилагођен ресурсима предузећа.⁹

1.1. Појам и специфичности туристичког тржишта

Тржиште је место сусретања понуде и тражње. Туристичко тржиште се може дефинисати као скуп односа понуда и тражње на подручју услуга и добара која служе за подмирење туристичких потреба на одређеном простору, односно скуп односа понуде и тражње који настају под утицајем туристичких кретања. Основна карактеристика је та што је, по правилу, туристичка понуда просторно одвојена од туристичке тражње. Купац мора доћи (путовати) до места где је понуда лоцирана. Просторна одвојеност понуде и тражње подразумева: *емитивни простор* (концентрација туристичке тражње), на једној, и *рецептивни простор* (концентрација туристичке понуде), на другој страни. Важну улогу имају туристички посредници, који су обично лоцирани где је велика концентрација тражње.¹⁰

⁷Сенић Р., Сенић В., *Маркетинг менаџмент у туризму*, Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Врњачка Бања, 2016.

⁸Јобер Д., *Основи маркетинга*, Дата Статус, Београд, 2006.

⁹Сенић Р., Сенић В., *Маркетинг менаџмент у туризму*, Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, Врњачка Бања, 2016.

¹⁰Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, 2016.

Да би неко задовољио своје туристичке потребе, мора отпутовати, напустити своје место сталног боравка, доћи у место у којем је формирана туристичка понуда (у туристичку дестинацију) и тек тада почиње процес купопродаје. Без сусрета понуде и тражње на месту „производње“ туристичких услуга нема активности туристичког тржишта. Туриста мора допутовати до места где се налази понуда, купити и, истовремено, користити услуге те исте понуде, па се тек тада може говорити о почецима деловања туристичког тржишта.

Путем туристичке промоције се повезује туристичка понуда са туристичком тражњом. Преко различитих медија се долази индиректно, али и директно, у везу са купцима који могу, али не морају, на основу таквих контаката донети одлуку где ће путовати. Туристичка тражња „мора веровати“ промоцији (речима, слици, различитим промотивним средствима итд.) и одлучити се на путовање, најчешће у непознато, проживети тамо свој привремени боравак и тек тада, на крају, сазнати и извести закључак: да ли је одлука о избору одређене туристичке дестинације била исправна, тј. да ли су сва очекивања била испуњена.¹¹

Три битне карактеристике туристичког тржишта су:

1. Место где се сусрећу понуда и тражња, тј. продавци и потрошачи - рецептивне туристичке земље, односно туристичке дестинације су подручја где се концентрише туристичка понуда. Туристичка дестинација је циљ сваког туристичког путовања.
2. Време њиховог сусрета - постоје две туристичке сезоне када се реализује највећи део укупног годишњег туристичког промета и то летња и зимска сезона. Изван тог времена одвијају се туристичка путовања као што су конгресна путовања, празнична и путовања за краће боравке.
3. Начин функционисања туристичког тржишта - на туристичком тржишту делије велики број различитих учесника и то почев од оних који су директни, оперативни учесници, па до, на пример, различитих државних и научних институција, сви они својим активностима доприносе развијању тог тржишта.¹²

Туристичку понуду и тражњу одређују две велике групе чинилаца:

1. Спољњи фактори који утичу на туризам су: привредни и финансијски развој; демографске и социјалне промене; технолошке иновације и побољшања; инвестиције у инфраструктуру, опрему и уређаје; политички, законодавни и правни чиниоци; планирање и утицај на околину; развитак трговања; и сигурност путовања.
2. Тржишне снаге које директно утичу на тражњу, понуду и дистрибуцију туристичких производа и услуга су: знање потрошача о могућностима туризма и туристичким захтевима; развој производа дестинације и развитак производа/услуга код приватног сектора; трендови у структури путовања и

¹¹Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, 2016.

¹²исто

туристичком оперативном сектору, маркетингу; и понуда стручног и искусног људског потенцијала.¹³

Туристички посредници посредују између туристичке понуде и туристичке тражње. Они се према карактеру пословања деле на:

1. Туроператоре (организаторе путовања) - они креирају властите аранжмане и заступају различите капацитете понуде (превоз, смештај итд.) и на тај начин утичу на цену понуде.
2. Туристичке агенције - представљају туроператорску малопродајну мрежу широко заступљену у тржиште тражње. Оне се могу поделити на емитивне и рецептивне, док би просторни обухват укључивао међународне, националне, регионалне и локалне туристичке агенције.¹⁴

Туристичка тражња представља скуп потенцијалних туриста-потрошача који својим ставовима, навикама, могућностима и жељама одређују количине, квалитет и цене појединих роба и услуга на туристичком тржишту. Карактеристике туристичке тражње су:

1. Дислоцираност туристичке тражње од понуде - просторна одвојеност туристичке тражње од туристичке понуде. Та одвојеност може бити од само неколико километара до неколико хиљада километара, што зависи од географске позиције места сталног боравка и удаљености одабраног туристичког места.
2. Хетерогеност туристичке тражње - огледа се у погледу потреба и захтева туриста, као и у погледу организације путовања. Она је дефинисана неодређеним скупом људи, који имају различите туристичке потребе, које се задовољавају на различите начине, у различитим туристичким одредиштима и у различито време.
3. Еластичност туристичке тражње - се може дефинисати као промена у понашању, односно промена количине туристичке тражње за одређеном туристичком услугом услед промене личних примања, цене или неког од битних елемената унутар туристичке понуде.
4. Мобилност и сезонски карактер туристичке тражње - Мобилност се огледа у чињеници да је туристичка тражња изузетно покретљива у простору. Овде се мисли на различите врсте превозних средстава којима туристи путују према својим туристичким одредиштима. Сезонски карактер је условљен климатским условима и коришћењем годишњих одмора.¹⁵

Туристичка понуда представља количину роба и услуга која се нуди туристима на одређеном туристичком тржишту, у одређено време и по одређеној цени, представља туристичку понуду тог тржишта. Карактеристике туристичке понуде су:

1. Дислоцираност туристичке понуде - Простор на коме се формира туристичка понуда, по правилу, је дислоцирана од извора тражње. Дакле, свака туристичка понуда одвојена је од емитивних тржишта.

¹³Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, 2016.

¹⁴исто

¹⁵исто

2. Хетерогеност туристичке понуде - Хетерогеност туристичких услуга проистиче из великог броја учесника у пружању одређених услуга на страни понуде.
3. Нееластичност туристичке понуде - Она свој капацитет не може мењати и прилагођавати тренутној тражњи.
4. Статичност туристичке понуде - Појам статичности се везује за чињеницу да туристичка понуда, тачније туристичку услугу је могуће конзумирати само на лицу места, дакле тамо где се нуди. Туристичка понуда је непреносива, статична.
5. Сезонски карактер туристичке понуде - Туристичка понуда има наглашен сезонски карактер, што значи да се у свим раздобљима године не јавља истим интензитетом. Основна одредница која карактерише поједине сезоне је климатски фактор који, по правилу, формира две главне туристичке сезоне: летњу и зимску туристичку сезону.¹⁶

1.2. Управљање инструментима маркетинг микса у туризму

Маркетинг микс на нивоу туристичке дестинације треба посматрати са макро и микро аспекта. У првом случају мисли се на производ, цену, канале продаје и промоцију који се формирају за дестинацију у целини, а у другом случају имају се у виду ти исти инструменти али на нивоу сваког субјекта туристичке привреде (хотелијери, ресторатери, саобраћајна предузећа и други субјекти). На туристичкој дестинацији, значи на макро нивоу, се спроводи процес координације и усаглашавања напора свих учесника туристичке индустрије. На тој основи се максимирају потенцијали којима та дестинација располаже.

Уобичајено је да се разматрају четири кључна инструмента маркетинг микса туристичке дестинације (производ, цена, промоција и канали продаје) а све чешће се сваки од ових инструмената посматра као својеврсна комбинација (микс). Отуда може се разматрати производни микс, ценовни микс, промоциони микс и микс канала продаје. Комбинација ових инструмената је кључна у успеху туристичке дестинације на тржишту. Циљ се не постиже применом само једног инструмента, већ њиховом комбинацијом. Потребно је наћи комбинацију „правих“ елемената: „прави“ производ, „права“ цена, „прави“ канали, „права“ понуда, „права“ количина, „право“ време и сл.¹⁷

1.2.1. Стратегија туристичког производа

Постоји већи број дефиниција туристичког производа. Истичемо констатацију о постојању четири групе тих дефиниција:

¹⁶Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Атланис Ниш, 2016.

¹⁷Бакић О., *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица, 2009.

1. Група: су они теоријски ставови који туристички производ означавају као „смесу“ или „амалгам“ различитих елемената као конститутивних делова.
2. Група: су оне дефиниције које симплификују производ и посматрају га само са аспекта једног носиоца туристичке понуде.
3. Група: дефиниције које производ дефинишу у факторе изворне и изведене понуде.
4. Група: дефиниције које производ у туризму дефинишу као интегрисани и парцијални производ.¹⁸

Туристички производ дестинације је један тотални (композитни) производ састављен од одређеног броја елемената као његових конституишућих делова.

Атрактивност подразумева микс различитих елемената природне атрактивности (клима, флора, фауна, географски положај и сл.) и друштвене активности (културно-историјско наслеђе, антропогени фактори као што су фолклор, мелос, гастрономија и сл.).

Приступачност подразумева и географску и економску дистанцу. У првом случају мисли се на удаљеност/близину емитивном тржишту мерено километрима или дужином путовања, а у другом случају на трошкове (веће или мање) које тражња подноси да би доспела до дестинације. Приступачност подразумева и укупну развијеност саобраћајне инфраструктуре између тражње и дестинације као и квантитет и квалитет саобраћаја у самој туристичкој дестинацији.

Услови за боравак подразумевају све елементе који чине туристичку понуду. Ради се о лепези услуга из домена смештаја, исхране, забаве, разоноде, рекреације и сл.¹⁹

1.2.2. Стратегија цена туристичке дестинације

Преко цене као инструмента маркетинга производ дестинације се вреднује на тржишту. Ради се о веома флексибилном инструменту маркетинга, за који се често, у стратешком планирању истиче да има судбинску улогу за успех производа. Политика цена на нивоу туристичке дестинације мора бити тако постављен да одржава значај који цене имају у стратешком планирању дестинације.

Пословање на туристичком тржишту и туризам као делатност носи, по себи, и веће интересовање за цену, обзиром на специфичности и карактеристике туристичког тржишта:

- ❖ Висока еластичност туристичке тражње на промене цена;
- ❖ У одређивању цена морају се антиципирати бројне промене на тржишту и до годину дана унапред;

¹⁸Бакић О., *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица, 2009.

¹⁹исто

- ❖ Постоји могућност наглог снижавања цена код конкурената;
- ❖ Релативно широка контрола државе у домену неких цена;
- ❖ Постојање сезонских/вансезонских цена;
- ❖ Висока психолошка укљученост потрошача у вези са политиком цена;
- ❖ Високи фиксни трошкови туризма и сл.²⁰

Цена је одређена на два начина. Прво, факторима који се означавају као *екстерни* (тражња, конкуренција, политика државних органа) и *интерним факторима* (трошкови и сл.).

У првом случају, код екстерних фактора дестинација не може да контролише промене у окружењу, а у другом случају она има могућност контроле ових интерних фактора. У другом случају дестинација би требало да обавља улогу координације и синхронизовања у постављању смерница у политици цена сваког парцијалног туристичког производа.

Туристичкој дестинацији стоје на располагању три могуће стратегије за политику цена:

1. *Стратегија цена која ће доминантно бити детерминисана трошковима.* Обзиром да су ово фактори интерне природе релативно је лакше доћи до жељених инпута за стратешку одлуку (нпр. Висока или ниска цена), али она неће бити од користи када постаје ситуација раста тражње;
2. *Стратегија цена која је упливисана понашањем конкурената* је много компликованија јер се информације из окружења теже добијају. Како се конкуренти позиционирају на тржишту са својим ценама и до које мере цену користе као оружје конкурентске борбе? Који су кључни потези конкурената и каква је њихова цена? Који делови конкурентске дестинације и који делови индивидуалног бизниса су наши непосредни конкуренти и каква је њихова цена? То су она кључна питања потребна за спровођење ове стратегије цена;
3. *Стратегија цена везана за понашање туристичке тражње.* Суштинско је питање колике вредности добијају (или осећају да могу добити) потрошачи (туристи) за конкретну цену. Често се каже да се мора одредити највиша цена коју су потрошачи спремни да плате. У тим оквирима долазе до изражаја односи између вредности коју потрошачи очекују (користи од производа) као и сами трошкови и квалитет производа. Уобичајено је да се за екстра квалитет везује и екстра цена. Па као и у општој теорији маркетинга, тако и у маркетинг у туризму постоји врло велика кореспонденција између квалитета и цена.²¹

У новије време многе туристичке дестинације посежу и за тзв. *неценовним инструментима конкурентске борбе* у форми разних попушта, бесплатних услуга или кроз развој система бонуса (бонова и ваучера) где се зарађују поједини бодови за учесталост куповине и снижава цена производа и на тој основи развија систем лојалности потрошача.

²⁰Бакић О., *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица, 2009.

²¹исто

1.2.3. Стратегија промоције туристичке дестинације

Стратегија промоције дестинације која је састављена из већег броја елемената има основни задатак да информише и подстакне туристичку тражњу на боравак у датој дестинацији. Она информише тражњу о разним могућностима које постоје на туристичкој дестинацији а које задовољавају потребе туристичке тражње.

Промоција пружа могућност за значајну креативност менаџера на дестинацији. Они се у послу формирања промоционе стратегије стално налазе у комуникацији са окружењем, посебно тржиштем. Отуда се у литератури говори често о комуникационој стратегији, а мисли се на промоциону стратегију.

Процес изградње промоционе стратегије туристичке дестинације има више фаза. Може се рећи да све активности које су везане за комуникациону стратегију треба да иду по следећој секвенци:

- ❖ Одабирање тржишта тј. тражње која ће се „напасти“ промоционим миксом,
- ❖ Одређивање циља промоционе активности,
- ❖ Развој одговарајуће понуде,
- ❖ Избор и коришћење одговарајућих инструмената комуникационог микса,
- ❖ Установљавање буџета,
- ❖ Процена укупне промоционе активности.²²

Први корак је *избор одговарајућег тржишта*. Туристи се приликом одлуке за своје путовање опредељују на бази већег броја информација које морају бити доступне на тржишту. Туристи праве избор и желе информације и помоћ у одлуци где да иду, шта да раде, како да путују и сл. Одабрана тржишта ће се „напасти“ путем опште туристичке пропаганде када ће се креирати позитивна представа о дестинацији. На њу ће се „наслонити“ комерцијална пропаганда предузећа туристичке привреде.

Други корак је *одређивање задатка промоционе стратегије*. Он се може дефинисати као жеља да се туристичка тражња заинтересује за конкретан производ, да се развије разумевање о користима које се нуде, развију позитивни ставови о ономе што се промовише, развију преференције потрошача, наведу туристи да купују, као и да постану устаљени потрошачи. Ово се не може постићи преко ноћи. То је процес који траје.²³

За примену стратегије произилази неколико задатака.

1. *Заинтересовано тржиште / јак производ* - цене могу бити донекле повећане, али је битно да се побољша и квалитет.
2. *Средње (заинтересовано) тржиште / јак производ* - повећати тржиште путем конкурентних цена.

²²Бакић О., *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица, 2009.

²³исто

3. *Слабо тржиште / јак производ* - стратегија различитих цена и разноликих услуга.
4. *Јако тржиште / средњи производ* - цене нешто мало испод конкурентских.
5. *Средње тржиште / средњи производ* - повећати тржишно учешће кроз конкурентске цене.
6. *Слабо тржиште / средњи производ* - проширити број тржишних сегмената.
7. *Јако тржиште / слаб производ* - унапредити производ, повећати цене, агресивнија пропаганда.
8. *Средње тржиште / слаб производ* - дати посебне попусте.
9. *Слабо тржиште / слаб производ* - дезинвестирати, зауставити промоционе активности.²⁴

Следећи корак је *развој адекватне промоционе поруке*. Порука мора произаћи као резултанта производа, тржишта и конкуренције. Порука која се упућује потрошачима мора садржати факторе који су важни за сегменте потрошача, тј. који их уверавају да се има бољи производ од конкурената.

Следећи корак је *избор одређених инструмената промоционог микса* (пропаганда, унапређење продаје, везе са јавношћу, лична продаја и сл.). Сваки од њих има своје предности и недостатке, везан је за различите трошкове, селективност и способност преноса порука.

Затим следи *установљавање буџета*. Најчешћа је ситуација одвајања одређеног процента од продаје за промотивне активности, мада је метод циља и задатка најбољи, тј. обезбедити онолико финансијских средстава колико кампања захтева.

И на крају, битно је *вршити сталну контролу и процену одвијања процеса*, и непрекидно у ходу вршити исправке грешака у процесу.²⁵

1.2.4. Стратегија канала продаје туристичке дестинације

Стратегији канала продаје мора бити посвећена адекватна пажња како би производ постао доступан потрошачима. Може се констатовати да туристичка дестинација постаје доступна преко канала продаје које у својој стратегији маркетинга изабирају носиоци туристичке понуде. Носиоци туристичке понуде користе било *директне*, било *индиректне канале продаје*. Под првим се подразумева непосредни контакт понуде и тражње (нпр. хотелијера са туристима), а у другом случају се ствара дужи или краћи ланац посредника између ових полова на туристичком тржишту.²⁶

Менаџери туристичке дестинације би требало активно да утичу да се одабере „права“ стратегија канала продаје, која ће на најбољи начин да обезбеди продају

²⁴Бакић О., *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица, 2009.

²⁵исто

²⁶исто

интегрисаног туристичког производа дестинације. Јасно је да туристичка дестинација која се, на пример, на тржишту позиционира и гради имиџ ексклузивне дестинације не може да допусти широку употребу *индиректних канала продаје*. Организатори путовања (туроператори) као великопродавци, као и мале и бројне путничке агенције – малопродавци, преко којих, најчешће, иде продаја пакет аранжмана за масовно тржиште, су пожељни (као индиректни канали продаје) за оне дестинације које иду на масовно тржиште, које се у свести потрошача позиционирају као дестинације за масовни туризам. Ексклузивна дестинација бира суптилнији контакт са потрошачима, преовлађују индивидуална путовања, а она се доминантно обезбеђују преко *директних канала продаје*, и малог броја посредника.

Канали продаје се могу класификовати у неколико група:

- ❖ Канали продаје који се развијају на бази консензуса, где ниједан део (било посредник, било произвођач) нема контролу над целим системом. То је тзв. фрагментирана ситуација где осећај различитих чинилаца у каналима продаје да раде исти посао држе исте на окупу.
- ❖ Вертикално координисани канали продаје: то је она ситуација где организатори путовања кроз разне форме (путем уговора, финансијске подршке, франшизе и сл.) контролишу добар број малих путничких агенција.
- ❖ Вертикално интегрисани канали продаје: то је она ситуација где организатори путовања имају сопствену продајну мрежу и веома су моћни на тржишту.

Канали продаје се данас усложњавају растом улоге тзв. „електронских канала“, као што су глобални дистрибутивни системи – ГДС, затим дестинацијски резервациони системи, интернет, преко *www* и тзв. веб-портала и сл.²⁷

²⁷Бакић О., *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица, 2009.

2. Управљање туристичким производом града Ниша

Ниш је највећи град у југоисточној Србији и седиште Нишавског управног округа. На подручју Града Ниша је, према попису из 2011. живело 260.237 становника, док је у самом насељеном месту живело 183.164 становника, па је тако по броју становника Ниш трећи град по величини у Србији (после Београда и Новог Сада). Процењује се да агломерација Ниша има преко 400.000 становника. Налази се 237 *km* југоисточно од Београда на реци Нишави, недалеко од њеног ушћа у Јужну Мораву. Град Ниш заузима површину од око 596,73 *km*², укључујући Нишку Бању и остала насеља.²⁸

Саобраћајна инфраструктура на територији Ниша га чини раскрсницом копненог и ваздушног саобраћаја Балкана (поготово због интензивног саобраћаја ка Турској и Грчкој) и због тога што се на територији Ниша налази међународни аеродром Константин Велики, који носи међународну ознаку INI. Налази се у зони са врло повољним временским условима током целе године - са малим бројем магловитих и снежних дана. Због тога је у претходном периоду коришћен као алтернативни аеродром за аеродроме у Приштини, Београду, Подгорици, Скопљу и Софији.

Важан је привредни, универзитетски, културни, верски и политички центар Србије. Нишки универзитет, основан 1965. године, има 13 факултета и око 30.000 студената, а град је и седиште Нишке епархије Српске православне цркве. Град Ниш је од 2004. административно подељен на пет градских општина: Медијана, Палилула, Пантелеј, Црвени Крст и Нишка Бања.

Слика 2: Панорама града Ниша

Извор: <https://sr.wikipedia.org/wiki/Ниш>

²⁸sr.wikipedia.org/wiki/Ниш

2.1. Туристичко-географски положај

Ниш се налази на 43° 19' СГШ и 21° 54' ИГД у Нишкој котлини, с обе стране реке Нишаве, близу њеног ушћа у Јужну Мораву. Ужи центар града налази се на 194 *m* надморске висине (код споменика у центру). Највиша тачка градске територије је Соколов камен (1.523 метара) на Сувој планини, а најнижа (173 метара) код насеља Трупале на ушћу реке Нишаве.²⁹

2.2. Рељеф

У геоморфолошком погледу територија града Ниша је доста сложена и разнолика, јер се Град налази у Нишкој котлини, дужине 40 *km* и ширине 21 *km*, окруженој кречњачким масивима Калафата, Бегаловца, Црног врха и Попове главе са североистока и Каменички вис, а са југа Горицом и Бубњем. Са севера град се спушта на Мезграјску пречагу са Попове главе, а са ње улази у гребен Малог Јастрепца, јужни обод чини гребен Суве планине и планина Селичевица. Источни обод је на кречњачком гребену Сврљишких планина, и на сувопланинским огранцима, западни обод је гребен Малог Јастрепца од Купињака до Батушиначког виса.³⁰

2.3. Клима

Ниш се налази у појасу умерено-континенталне климе (топла лета и умерено хладне зиме), која погодује развоју туризма. Средња годишња температура у Нишу износи 11,2°C. Најтоплији месец је јул са просечном температуром од 21,2°C, а најхладнији јануар са средњом температуром од 0,2°C. Просечни ваздушни притисак је 992,74 милибара. Ниш годишње има 123 кишовита дана и 43 дана под снегом. Просечна јачина ветра је нешто мања од 3 бофора. Просечна вредност падавина је 577,79 *mm* (највише у октобру – 67,8 *mm*, а најмање у фебруару – 35,5 *mm*). Честина ветра је 81-105 дана /год. Ово подручје карактерише богата геоморфолошка разноврсност (планине, клисуре, кањони, вртаче, увале, сачувани клифови, равнице и др).³¹

2.4. Хидрографија

Цела Нишка котлина, у доброј је комуникативној вези са суседним котлинама, захваљујући локацији у долинама реке Јужне Мораве, Нишаве, Топлице и Кутинске реке што је чини атрактивним са аспекта туризма. Кроз уже и шире подручје града, Нишава тече у дужини од 21 *km*. Главне притоке Нишаве на територији града су Јелашничка, Кутинска и Габровачка река са леве, а Бреничка и Рујничка река са десне стране. Нишава је брза река, која тек силаском у Нишку котлину добија миран равничарски ток. Различити режим брзине ове реке отвара велике могућности риболовног, рекреативног и спортског туризма. Котлина у долини Нишаве богата је

²⁹<http://nis.okrug.gov.rs/geografski-polozej>

³⁰Група аутора, *Енциклопедија Ниша, Природа, простор, становништво*, Градина, Ниш, 1995.

³¹*Стратегија развоја туризма града Ниша 2011-2016.*, Ниш, 2011.

термо-минералним изворима што је последица многобројних раседа и палеовулканизма и отуда се у овој регији налази велики број леčiliшта међу којима је најпознатија Нишка Бања, чије воде извиру из два радиоактивна кречњачка врела.

2.5. Становништво

Ниш је град дуге и богате прошлости. Налазећи се на раскрсници путева и цивилизација, сачувао је трагове многих култура и народа. Његову далеку прошлост осветљавају остаци материјалне културе изнедрени при археолошким истраживањима или као случајни налази. Порекло имена града до сада није поуздано утврђено, од тога да је келтско, трачко, илирско, преиндоевропско до тога да је град добио име по реци на којој се налазио. Сваки освајач давао је своје име граду: римски *Naissus*, византијски *Nysos*, словенски и српски Ниш, немачки *Nissa*.³²

2.6. Природни ресурси

Природа града Ниша и околине је разноврсна. Њена се привлачност најбоље може сагледати кроз геоморфолошке, климатске, хидрографске и биогеографске туристичке вредности.

Сува планина се налази на 15 km источно од Ниша. Као масив представља засебно геолошку и климатску целину у југоисточном делу Србије. Највиши врхови Суве планине су: Трем (1.810 m), Соколов камен, Мосор, Црни камен, Ширина и други.

Обронци Суве планине припадају општинама: Нишка Бања, Гацин Хан, Бела Паланка, Бабушница и Власотинце. Сува планина је масив са изузетним појавним облицима крашког рељефа, ризница седимената различите старости богатих фосилном флором, јединствена фитоценоза и шумски екосистем, у оквиру којег је заступљено 1.261 биљних врста, од којих 3 припадају пречицама, 4 раставићима, 18 папратницама, 6 голосеменицама и 1.232 скривеносеменицама, и евидентирано 128 ендемичних врста флоре, 58 врста лишајева, 139 врста птица итд. Зато је према националном законодавству, проглашена за подручје са статусом резервата природе и објектом геонаслеђа Србије. На Сувој планини је утврђено 139 врста птица, од којих су најзначајније у I режиму заштите: бела кања (*Neophron percnopterus*), сури орао (*Aquilachrysaetos*), сиви соко (*Falco peregrinus*), орао змијар (*Circetus gallicus*), риђи мишар (*Buteo buteo*), краткопрсти кобац (*Accipiter brevipes*), јастреб (*Accipiter gentiles*).³³

Церјанска пећина је удаљена од Ниша 14 km и смештена је у ширем простору излетишта Каменички вис. Улаз Церјанске пећине налази се на месту понирања Провалијске реке на висини од 515 m надморске висине. Пећина је хидролошки

³²САНУ, *Археолошко благо Ниша, од неолита до средњег века*, Београд, 2004.

³³*Анализа стања туристичких захтева и услуга*, пројекат Туристичка организација Ниш, 2013.

активна. Геолози процењују да је Церјанска пећина настала пре нешто више од 2 милиона година. Крај пећине још увек није откривен.

Пећина је богата накитом који се простира целом њеном дужином. Она открива предиван подземни свет саткан од ходника и дворана просечне висине од 15 до 40 *m* који крију на стотине морфолошких и хидролошких облика, најразличитијих драперија, пећинских корала и кристалних цветова који се само овде могу видети у Србији. Хеликтити који су овде пронађени представљају посебну врсту пећинског накита који се супротно физичким законима и земљиној тежи формира и пружа и виси у свим правцима као наелектрисана коса. Завод за заштиту споменика природе, 1998. године, прогласио је Церјанску пећину као природно добро прве категорије, међутим због недостатка средстава пећина још увек није уређена нити доступна посетиоцима.³⁴

Сићевачка клисура – је импозантан део кањона реке Нишаве, који се налази на путу према Софији, на завршетку последњих обронака Сврљишких планина и Суве планине. Од Ниша је удаљена 14 *km*, дуга је 17 *km* и подељена је на два дела, горњу и доњу клисуру. Уколико вас пут нанесе до села Сићево, можете, уживати у несвакидашњем погледу на клисуру који одузима дах. Ово село је такође познато по виногорју и добром вину, а сваког лета овде се одржава најстарија ликовна колонија на Балкану, чији је оснивач сликарка Надежда Петровић. Због многих природних вредности и ретких биљака које расту овде, Сићевачка клисура је 2000. године проглашена специјалним резерватом природе. Жалфија, изузетно драгоцен и лековита биљка, која иначе расте само у медитеранским условима, нашла је у Сићевачкој клисури своје једино природно станиште на подручју Србије.

Међу реликtnим врстама терцијарне флоре Европе као реликtnе у Сићевачкој и Јелашничкој клисури се помињу две врсте рода Рамонда (*Ramonda Serbica*), (*Ramonda Nathaliae*) и жалфија (једна од најстаријих медицинских биљака), које су остатак суптропске флоре Европе и Медитерана. Наталија Рамонда је симбол примирја у Првом светском рату. Нежноплави цвет открио је у околини Ниша 1884. године доктор Сава Петровић, лекар краља Милана који је са супругом, краљицом Наталијом, често боравио у Нишу, тадашњој другој престоници Србије. Очаран лепотом краљице Наталије др Петровић је нишку Рамонду назвао Рамонда Наталија.

Овај изузетно отпоран цвет, који је преживео последње ледено доба, је познат и као цвет феникс, који чак и када се осуши, ако се залије, може оживети, што асоцира на васкрс српске државе из пепела после Првог светског рата. Љубитељи спорта могу уживати у планинарењу, шетњама природом, риболову, рафтингу (2009. године је на овом делу Нишаве одржан је Светски куп у рафтингу) као и параглајдинг летовима.³⁵

Јелашничка клисура је прави раритет природе која се налази на 15 *km* од града и 3 *km* од Нишке Бање. Иако по величини мала, дужине 2 *km*, проглашена је

³⁴<http://www.visitnis.com/cerjanska-pecina.html>

³⁵<http://www.visitnis.com/sicevacka-klisura.html>

специјалним резерватом природе због необичних биљних врста и природних лепота. Клисуре се налази између села Јелашница и Чукљеник поседује неколико лепих места за камповање и пикник. Једно од њих налази се на изласку из клисуре и опремљено је клупама за излетнике. Преко пута овог места, налази се обележена стаза за пењања на природној стени.³⁶

Јелашничка клисура је проглашена за „Парк природе I категорије заштите“, у складу са Законом о заштити природе Републике Србије, због живописних предела, очуваних геоморфолошких особина и природних вредности са претежно очуваним природним екосистемима и јединственом флором и фауном. За развој излетничког и рекреативног туризма у Јелашничкој клисури постоје разноврсне естетске вредности, које у великој мери карактерише обиље лековитих и других биљних врста, шумски плодова и куриозитетна морфолошка орнаментика. То све клисуру чини посебно атрактивном и погодном, у летњој половини године, за спорт и рекреацију, краће излете планинарење и алпинизам. На ширем простору Јелашничке клисуре постоје и могућности за сеоски, еколошки и туризам специјалних интересовања (панорамски путеви, пешачке и бициклистичке стазе, лов и риболов и др) по узору на савремене туристичке трендове и стандарде примерене специјалном резервату природе.

Бојанине воде – Излетиште Бојанине воде удаљено је 25 km од Ниша. Овај локалитет на надморској висини од 700-1.300 m, са својим географским положајем, на северној страни планинског масива Суве планине, представља еколошку оазу чистог, свежег планинског ваздуха и сунца. Назив излетишта потиче од извора чисте, планинске воде „*Бојанине воде*“. Љубитељи планинарења на путу од Бојаниних вода, могу изабрати неколико обележених планинских стаза које ће их одвести на предивна узвишења у околини, као што су Соколов камен (1.523 m), Девојачки гроб (1.317 m), Мосор (984m) и највиши врх Суве планине – Трем на 1.810 m надморске висине.³⁷

Каменички Вис је излетиште у непосредној близини Ниша, на удаљености од око 14 километара од града, на огранцима Сврљишких планина, на надморској висини од 750 до 800 метара. На северној страни прокрчена је шума и изграђена ски стаза дужине 350 метара, као и стаза за санкање и два мања ски лифта, као и осматрачница и платформа за особе са инвалидитетом. Платои испред ресторана и са друге стране, на путу ка Метеоролошкој станици, су асфалтирани. На Каменичком Вису постоје услови за бављење екстремним спортовима и планинским бициклизмом. На врху „*Вишеград*“ (Сврљишке планине) налази се почетна тачка за полетање параглајдерима и змајевима. У близини се налазе аеродромске метео-службе, а дуж праваца за прелете (према Пироту, Зајечару, Књажевцу, Лесковцу, Параћину) постоји изграђена путна комуникација. На самом полетном месту постоји струја, вода и телефон. Каменички Вис је омиљено једнодневно излетиште Нишлија у току целе године. Пространи пропланак у топлијим месецима може да прими и до 7.000 излетника. Смештај је обезбеђен у Туристичком насељу „Шумски цвет“ које је саграђено непосредно испод

³⁶<http://www.visitnis.com/jelasnicka-klisura.html>

³⁷<http://www.visitnis.com/bojanine-vode.html>

врха Каменичког Виса – поседује ресторан и 21 викенд кућицу. На самом излетишту може се освежити и уживати у изврсним ловачким специјалитетима у ловачком ресторану.³⁸

Нишка Бања се налази на 10 km од Ниша, на путу према Софији. Смештена је на јужном делу Нишке котлине, под шумовитим Коритником, високе до 808 m, који је последњи западни огранак Суве планине. Са севера, Нишка Бања је окружена масивом Сврљишких планина и Сврљишком клисуром, док се са источне и западне стране налази отворен простор. Захваљујући томе Бања је преко целог дана изложена сунцу. Природни лековити фактори у Нишкој Бањи су блага, умерено-континентална клима, термоминералне воде, природно минерално блато и лековити гасови.

Лековите воде, које извиру са пет извора („Главно врело“, „Сува бања“, „Школска чесма“, „Бањица“ и „Пасјача“), припадају групи земноалкалних хомеотерми (36-38°C), благо минерализованих, слабо радиоактивних са капацитетом од 56 литара у секунди. Нишка Бања се налази на југоистоку Србије, поред магистралног правца Београд-Ниш-Софија-Истанбул (или нишавско-маричке магистрале), удаљена 10 km од Ниша и 250 km од Београда. Од термалнокрашких извора Нишке Бање потиче термални водоток, дужине око 80 m (кроз средишњи део Бање), по коме је НишкаБања поодавно позната. Изградњом хотела „Радон“, на овом термалном водотоку који по количини воде спада у највеће на бањским водама Србије, на одсеку бигрене терасе испред самог хотела изграђен је украсни водопад. Термалне воде радонских олигоминералних извора Нишке Бање сачињавају три компоненте: топла, хладна стална и хладна повремена (бујично-крашка) компонента.

Нишка Бања је била омиљено место три краља, три владара Србије, из две српске династије, који нису били „имуни“ на благодети Нишке Бање. Породица Милана и Александра Обреновића имала је свој летњиковац, а последњи краљевски пар династије, краљ Александар Обреновић и краљица Драга Машин, имао је и своју клупу у парку за предах у тишини и зеленилу Нишке Бање. Водом са познате „Школске Чесме“ леčio се и тадашњи регент, а касније краљ, Александар I Карађорђевић. Често је боравио у вили „Јела“, коју и данас мештани називају „Краљева вила“, а заправо је била власништво Јована Тодоровића, тадашњег дворског адвоката.³⁹

Wellness and Spa centar SENSE - Спој лепоте, уживања, здравља, добре воље, *Wellness и SPA центар „SENSE“* нуди све то, али и више од тога – решење проблема од којих је већина повезана са недостатком времена и ужурбаним ритмом живота. Благотворни утицаји термалне воде и масажа, користили су се вековима, али се данас примењују уз опојне мирисе, пламене свећа, латице ружа, оријенталне звуке и освежавајућих напитака, у пријатном амбијенту „SENSE“-а. У понуди су: вибросауна, тепидаријум, велвет кревет за антицелулит масажу, каде за хидромасажу, целутрон,

³⁸Стратегија одрживог развоја Градске општине Пантелеј 2011 – 2020.

³⁹<http://www.visitnis.com/niska-banja-oaza-zdravlja.html>

ђакузи, сауна, базен, разне врсте масажа, козметичких третмана и паковања за ревитализацију коже тела.⁴⁰

Слика 3: Нишка Бања

Извор: <http://www.masel.rs/niska-banja-destinacija-za-lecenje-i-turizam>

Бања Топило се налази на 25 *km* северно од Ниша у живописној долини Топонишке реке. До бање се стиже асфалтним путем који води ка селима Горња Топоница и Веле поље. Ова релативно мала и нова српска бања откривена је случајно, али се вест о њеној лековитости брзо проширила, тако да су смештени капацитети од око 500 лежајева у приватном смештају прилично попуњени током целе године. Топла, минерална вода (34°C) извире из око 18 извора, снагом 10 *m/sec*. Вода се у терапеутске сврхе користи за купање и помаже код лечења реуматских болести и болести нервног система и за пиће код хроничних обољења желуца, запаљења жучне кесе, бубрега и мокраћних канала.

Слика 4: Бања Топило

Извор: <http://banjatorpilo.rs/>

⁴⁰<http://www.visitnis.com/wellness-and-spa-centar-sense.html>

Нишава припада црноморском сливу и покрива територију од 3.950 km^2 (1.237 km^2 у Бугарској, 2.713 km^2 у Србији). Протиче кроз Бугарску и Србију са дужином од 218 km најдужа је притока Јужне Мораве. Настаје од Гинске реке и Врбнице, које се састају на 640 метара надморске висине у близини села Тодена у Бугарској. Извориште, испод врха Ком на Старој планини, је у близини границе са Србијом, тако да ток Нишаве у Бугарској износи свега 67 km , и без већих је притока. Ток јој је најпре према југу, а онда нагло скреће на запад у Годечкој котлини, пролази кроз село Разбоиште, после кога формира клисуру. По излазу из котлине, долази до села Калотина, које је гранични пункт између Бугарске и Србије (Калотина-Градина), и наставља даље западно кроз Србију. Текући 151 km углавном према западу, Нишава пролази кроз Димитровград, Пирот, Белу Паланку, Нишку Бању и кроз Ниш. Главне притоке су Темштица (горњи ток Височице) дуга 84 km и Јерма 72 km , затим Габерска, Расничка, Осмаковска, Коритничка, Црвена, Малчанска и Кутинска река.

Најпознатија геолошка формација коју ствара Нишава је Сићевачка клисура, између Беле Паланке и Нишке Бање. Клисура је добила име по селу Сићеву. Нишава има велику снагу у Сићевачкој клисури, која је искоришћена на две тачке („*Сићево*“ и „*Островица*“) за наводњавање, и производњу електричне енергије.⁴¹

2.6.1. Паркови у Нишу

Парк Светог Саве - се налази на булевару, тачније се налази између улица Париске Комуне, Булеvara Немањина и Византијског булеvara. У парку се налази и црква Светог цара Константина и царице Јелене. Надамак парка се налази основна школа Свети Сава. Поред школе се налазе тениски терени, као и терени за мали фудбал који су покривени балоном па је могуће користити фудбалски терен и преко зиме. Мноштво кафића, радњи брзе хране и локала чине овај парк најурбанијим делом булеvara. Парк је место за шетњу, за физичке активности и за децу. На сваком кораку се налазе удобне клупице за седење што употпуњује комплетну слику парка Св. Саве. Током пролећног и летњег периода у парку се организују многе манифестације веселог карактера. Једна од тих манифестација је, сада већ чувени „Медијана фест“ на коме су учествовали многи извођачи свих музичких жанрова. Парк Светог Саве је једно од најлепших места у овом делу града.⁴²

Парк Чаир - смештен је у самом језгру града Ниша, на површини од $16,4$ хектара. Цео комплекс Чаир чине два дела, у једном делу је велика зелена површина, док други део чине спортско-рекреативни садржаји (клизалиште, отворени и затворени базени, фудбалски терени, фитнес центар). Управо због богате вегетације и бујног зеленила Турци су му дали име „Чаир“ што у преводу значи башта. Специфичности овог парка

⁴¹<http://nisava.org.rs/nisava.html>

⁴²<http://mediolanum39.weebly.com/sr-park-svetog-save-nis.html>

доприноси не само импресивна величина већ и аутентична вегетација топола, јаблана и платана.⁴³

Парк Бубањ - је једна од зеленилом најбогатијих парковних површина у Нишу, па је самим тим и станиште за велики број животиња. Једино је фауна птица овог парка детаљније обрађивана у току 2016. године. У парку је забележено 37 врста птица, што је уједно и највећи број птица забележен у неком нишком парку. Најзанимљивији представници фауне птица су: велики детлић, креја, дрозд певач и ћук.⁴⁴

Парк Нишке тврђаве - осим што је историјски и културолошки центар Ниша, Тврђава је и својеврсна оаза зеленила у центру града. Ово подручје је станиште великог броја животиња, које у њему налазе уточиште у сред урбане средине. Једино је фауна птица детаљније обрађивана у току 2016. године. У Тврђави је забележено 23 врста птица, што је јако велики број птица забележен у неком нишком урбаном парку, богатији врстама једино је парк на Бубњу (измештен из центра града). Најзанимљивији представници фауне птица су: велика сеница, руси сврачак, гугутка и славуј.⁴⁵

2.7. Антропогене туристичке вредности

Антропогене туристичке вредности овог простора, посматране кроз културно – историјске споменике, етнографске и археолошке вредности, рурална и урбана насеља и савремена уметничка остварења, доприносе богатијем и садржајнијем боравку туриста.

У граду, чија је историја дуга преко 2.000 година, сваки педаљ испод површине централног дела града представља културно историјско наслеђе, али се зна за јако мало њих, а тек неколико њих је туристички валоризовано и спремно да се представи и покаже страним и домаћим туристима, као и грађанима Ниша.

Један од најпрепознатљивијих потенцијала града Ниша је изузетно богато културно-историјско наслеђе свих епоха развоја човечанства. Праисторија, антика, византијски и српски средњи век, османлијски период, као и последња два века савремене српске историје су периоди у развоју цивилизација који су обележили и ове просторе битним историјским догађајима. Постојање капиталних споменика попут Тврђаве, археолошког парка Медијана, Спомен парка на Чегру и Бубњу, Логора на Црвеном Крсту, као и јединственог споменика у свету „Ђеле Кула“, намеће потребу да се они објасне и представе како посетиоцима, тако и становницима града који често нису упућени у значење и њихов историјски контекст.⁴⁶

⁴³<https://sr.wikipedia.org/wiki/parkcair>

⁴⁴<https://sr.wikipedia.org/wiki/spomenparkbubanj>

⁴⁵https://sr.wikipedia.org/sr-niska_tvrđava

⁴⁶Стратегија развоја туризма града Ниша 2011-2016, Ниш, мај 2011.

2.7.1. Културно-историјске вредности града

Туризам је привредна делатност која има све већи значај у привреди сваког региона. Циљ туризма је да задовољи потребе туриста на различитим дестинацијама. Може се рећи да су географски положај и величина града одлучујући фактори просторне дистрибуције промета туристичких места. Док се географски положај одражава углавном на транзитна кретања (Коридор 10), величина града својим мање или више развијеним функцијама (трговинска, културна, административна) одређује обим и врсту посетилаца. Ниш има услова за све облике туризма јер се налази на раскрсници Балкана и представља транзитни центар иностраних путника.

Медијана - је била насељена пре Константинове владе, али за тај период не постоје ни писани ни археолошки споменици. У изворима је забележено да је цар Константин богато украсио свој родни град *Наис*. Вероватно у то време и Медијана доживљава свој пуни процват. Изградњом Константинове резиденције за повремене боравке, ово насеље је добило и свој историјски значај. Судећи по фазама обнове и украшавања палате може се претпоставити да је Константин овде дуже боравио вршећи своје државничке дужности. Током неколико деценија Медијана је била једно од повремених боравишта цара. Бројне посете римских царева *Наису* и Медијани током IV века одразиле су се кроз луксузну градњу и уређење Медијане. После најезде Хуна и Гота у V веку, а затим и Словена у VI и VII веку Медијана је потпуно порушена.⁴⁷

Слика 5: Медијана;

Речно божанство;

Царски летњиковац

Извор: [https://sr.wikipedia.org/wiki/Медијана_\(Ниш\)](https://sr.wikipedia.org/wiki/Медијана_(Ниш));
<https://www.juznasrbija.info/lat/drustvo/medijana-carski-letnjikovac.html>

Археолошка истраживања која су на овом месту отпочела 1932, а која се обављају и данас, показала су да ја Медијана заузимала површину од близу 40 хектара и да се у њеном средишту налазила луксузна палата коју су окруживале приватне виле са

⁴⁷Група аутора, *Енциклопедија Ниша, Историја*, Градина, Ниш, 1995.

баштама, као и неколико монументалних јавних грађевина. Налази из Медијане чувају се у Народном музеју у Нишу и Музеју Медијане у Брзом Броду.⁴⁸

Царска вила (вила са перистилом и малим триклинијумом) представљала је најзначајнији објекат репрезентативног, административно и аудијенцијалног карактера на комплексу Медијана. Саграђена је у стилу субурбана, или као кућа за одмор и уживање на периферији града и чинила је један посебан, оградним зидом издвојен комплекс у коме се налази више археолошки потврђених грађевина. Саграђена у смеру север-југ, вила је својом уздужном осом била дугачка 98,6 *m* и широка 63 *m*. Заузимала је централни положај у овом античком насељу површине од око 40 хектара, окружена лепо уређеним парковима и шумом. У основи, вила је површине 6.800 *m*² (од чега је под мозаицима било 945 *m*² или седми део површине). Централни део виле је перистил – двориште са тремом и низом просторија приближних димензија.

Вила је била богато украшена мозаицима и лепим фрескама, украсним стубовима и непосредно повезана са системом за водоснабдевања (из акведукта и водоторња). О раскошној декорацији виле сведоче стубови, базе и капители од мермера, различитих размера, рељефи на капителима пиластара и парапетним плочама, остаци зидне облоге од разнобојног, скупоченог мермера, фреске и друго. У вили су доста добро сачувани подови у мозаику који су прекривали читав трем перистила (око 450 *m*²) и салу за аудијенције.

Тврђава - припада најстаријим и највреднијим културним споменицима и један је од најпрепознатљивијих симбола Ниша. Заузима скоро централни положај у граду с површином 22,22 хектара. Претечу Тврђаве на данашњем месту представља логор римских легионара, а пре тога је овде можда егзистирало насеље Келта. Најпре логор, а потом римски град Наисус, постављен је на десној обали Нишаве.⁴⁹ Према натпису на плочи са главне улазне капије, сазидао ју је *Ахмет Кан III*. У Тврђави се налази Бали-бегова џамија, грађена између 1521. и 1523. године у време највећег успона Османлијског царства.⁵⁰

Тврђава има четири главне капије: Стамболска капија на јужној страни, Београдска капија на југозападној страни, Видинска капија на северној страни и Водена врата или Јагодинска капија на југоисточној страни. Из укупног тврђавског наслеђа, издвајају се следећи споменици: Арсенал (некада био магацин за оружје, а данас је уметничка галерија), Бали-бегова џамија (данас изложбени „Салон 77“), Археолошки откопи *Наисуса*, збирка римских камених надгробних споменика или Лапидаријум, турско купатило из XVI века – *хамам*, Историјски архив, Споменик ослободиоцима Ниша у облику пушчаног метка и др. Данашњи изглед Тврђаве настао је пред крај XVII и почетком XVIII века.

⁴⁸ Јанићијевић Ј., *Културна ризница Србије*, Идеа, Београд, 2005.

⁴⁹ Група аутора, *Енциклопедија Ниша, Историја*, Градина, Ниш, 1995.

⁵⁰ Јанићијевић Ј., *Културна ризница Србије*, Идеа, Београд, 2005.

Осим објеката из турског периода у тврђави и у њеној непосредној околини, у нижим слојевима, откривени су остаци из праисторијског, римског, византијског и средњовековног периода и то: антички и византијски период је констатован скоро на целој површини тврђаве и њене непосредне околине: део поплочане улице са канализацијом, урбано ткиво са тремовима, бројни остаци објеката и покретних налаза констатовани су у сондама код Хамама, Арсенала, Јагодинске и Београдске капије, откривен је монументални објекат са ортогоналном просторијом и подним мозаицима (на северној страни, северно од рова тврђаве – Константинова палата), римске терме у улазном простору тврђаве (тренутно оскрнављене угоститељским објектом), базилика великих димензија, северно од моста Младости – ранохришћанска базилика са мартиријумом; средњовековни слој презентован је остацима архитектуре и станишта а турски период карактеришу остаци многих грађевина и комуналних објеката. Значајни су и следећи покретни налази: - бронзана глава Константина великог, нађена приликом градње старог моста, на десној обали Нишаве (данас се, нажалост чува у Београдском музеју, а копија главе стоји у археолошкој Сали нишког Народног Музеја) – бронзана статуа Јупитера нађена у кориту реке Нишаве код Станбол капије (Народни Музеј, Ниш) – Ара-жртвеник и питос са сто килограма сребрног новца из III века, нађен код Београдске капије.

Лapidаријум у Нишкој тврђави- Збирка античких епиграфских споменика, скулптура и детаља архитектонске пластике из III и IV века постављених на централном платоу тврђаве обогаћена је открићима не само са терена тврђаве, већ и налазима из Равне, Чукљеника, Сврљига, Овсињинца, Каменице и др. Нишка тврђава данас представља централни туристички локалитет града, највећи културно – историјски споменик у граду, највећу оазу зеленила (22 ha) и тишине, на само 200 метара од строгог центра града, централну културну тачку града, током летњих месеци.

Споменик на Чегру - Једно од историјски најпознатијих брда у Србији, брдо Чегар, налази се на 6 километара северноисточно од града Ниша, између села Доњи Матејевац и Каменица. На брду Чегар, надомак Ниша, на месту где се одвијала чувена битка из Првог српског устанка налази се споменик подигнут у знак сећања на храбре војнике и њиховог команданта Стевана Синђелића, који су погинули на овом месту, у облику мање пирамиде од гранита са записом : „*Војводи Стевану Синђелићу и његовим неумрлим јунацима, који овде славно изгибоше 19. маја 1809. године. Књаз Милан М. Обреновић IV и његова храбра војска покајаше их 29. децембра 1877. године освојивши Ниш*“.

Данашњи споменик у облику куле, симбола војног утврђења, подигнут је поводом педесете годишњице ослобођења Ниша. Чегар је као познато историјско место, стављен под заштиту закона 1983. године а исте године је проглашен од Скупштине Србије културним добром од изузетног значаја за Србију.⁵¹ Спомен обележје на брду Чегар је прави пример одлично представљеног туристичког локалитета, са добрим саобраћајно – туристичким знаковима, јасно обележен, са довољно великим паркинг простором,

⁵¹Група аутора, *Енциклопедија Ниша, Историја*, Градина, Ниш, 1995.

мокрим чвором, пијаћом водом. Прича на брду је локалног карактера, али су њене последице светски познате, зато је ово брдо незаобилазна станица у туристичком разгледању града.

Ђеле кула - После Чегарске битке нишки Турци су, у знак освете, одлучили да на периферији Ниша, на путу за Цариград, подигну кулу од глава изгинулих српских војника. Турски заповедник из Ниша Хуршид-паша, наредио је Србима ћурчијама да одеру главе и коже испуне памуком. За то им је плаћао по 25 гроша. Коже испуњене памуком послате су султану у Цариград, а од лобања подигнута кула (Ђеле-кула). Изграђена је на четвороугаоној основи, висине око три метра. У кулу је, у кречном малтеру, узидано 952 лобања. До ослобођења од Турака 1878. године кула је била откривена. Те године је ограђена и наткривена, а 1938. испред Ђеле куле су постављени споменик Стевану Синђелићу и рељеф битке на Чегру. Године 1974. унутар капеле Ђеле кула је ограђена стакленим плочама, чиме је боље заштићена од додира рукама. Непажњом споменик је од ослобођења од Турака до данас оштећен тако да данас има 58 лобања.⁵²

Слика 6: Споменик на Чегру

Слика 7: Ђеле кула

Слика 8: Бубањ

Извор: <http://www.riznicasrpska.net/>

Извор: <http://medijana.rs/ђеле-кула/>

Извор: <https://sr.wikipedia.org/>

Логор „Црвени крст“ - је концентрациони логор из Другог светског рата, где је од 1941. било затворено преко 30.000 родољуба. Логор је у целини сачуван у својој аутентичности и уређен је као спомен - музеј.⁵³ Концентрациони логор на Црвеном крсту представља један од малобројних сачуваних фашистичких логора у Европи, који на аутентичан начин и данас сведочи о страдању српског, ромског и јеврејског становништва, комуниста, бројних симпатизера народноослободилачког покрета и партизана, који су били затворени у њему током немачке окупације Србије од 1941. до 1944. године.

Комплекс логора смештен је на површини од 7 хектара и ограђен је високим зидом и бодљикавом жицом. Састоји се од главне логорске зграде, две помоћне зграде,

⁵²Група аутора, *Енциклопедија Ниша, Историја*, Градина, Ниш, 1995.

⁵³Јанићијевић Ј., *Културна ризница Србије*, Идеа, Београд, 2005.

два торња, 2 осматрачнице, стражаре и чесме. У главној логорској згради налазиле су се просторије у којима су живели логораша, просторија за смештај страже и саслушања, амбуланта, берберница као и 10 самица без простора, са подом од бетона и отвором на крову за осветљење и вентилацију. Једна од самица није имала ни вентилациони отвор.

Једна од чињеница које овај логор издваја од осталих, је та да је из овог логора 12. фебруара 1942. године изведено масовно бекство логораша. Од 187 логораша који су покушали бекство, успело је да побегне њих 105, док је њих 82 погинуло током бекства. Након овог и још једног успешног бекства децембра исте године, овај логор постаје прави логор смрти. 12. фебруара 1967. године на двадесетпетогодишњицу бекства логораша, простор логора је претворен у Спомен - музеј „12. фебруар“.⁵⁴

Бубањ - Меморијални парк Бубањ налази се југозападно од центра града на пошумљеном узвишењу званом Бубањ. Током II светског рата ово место је било једно од највећих стратишта на подручју Југославије. Прво стрељање било је 1942. године извођењем групе од 24 логораша из логора на Црвеном крсту. После фебруарског бекства 1942. године бројка стрељаних на Бубњу достиже и до 100 дневно, само за два дана, 16. и 17. фебруара 1942. године стрељано је преко 1.400 логораша.

Број стрељаних се не може тачно утврдити, јер су тела прво затрпавана булдожерима, а августа 1944. године су, настојећи да пред крај рата прикрију своје злочине, Немци су ископавали и палили кости (спаљивање је трајало 20 дана). Процењује се да је овде стрељано између 10.000 и 15.000 људи. Меморијални парк се састоји из више делова који симболичко приказују страхоте које су се догађале на овом месту. Споменик је у виду три монументалне песмице различитих висина, које симболизују и дете и жену и мушкарца који су стрељани на овом месту. Овај споменик је свечано је откривен на дан ослобођења Ниша 14. октобра 1963. године и рад је хрватског вајара Ивана Саболића.⁵⁵

Ранохришћанске гробнице у Јагодин-мали (IV - V век) - У Јагодин-махали је откривено више десетина ранохришћанских зиданих гробница због чега се ова некропола сврстава у једну од најзначајнијих у овом делу Европе. Према неким подацима, који су сакупљани још од периода пре II светског рата, претпоставља се да постоји око шездесетак гробница у Јагодинмахали, на простору између Тврђаве, Моста Младости, Индустрије „Нитекс“, Пантелејске цркве и Нишаве. Међу откривенима најзначајније су гробнице нађене на простору бившег Енглеског дома, у којима је пронађена фреска са Христовим монограмом, који је постао део грба Града Ниша.⁵⁶

Ранохришћанска гробница и остаци ранохришћанске цркве код моста на улазу у Јагодин Малу IV, V веку п.н.е. Од свих набројаних ранохришћанских гробница, ова се по много чему издваја, јер је пре свега локалитет са остацима ранохришћанске базилике

⁵⁴<http://www.visitnis.com/koncentracioni-logor-na-crvenom-krstu.html>

⁵⁵<http://www.visitnis.com/memorijalni-park-bubanj.html>

⁵⁶Стратегија одрживог развоја Градске општине Пантелеј 2011 – 2020

са мартинијумом. Мартинијум и остаци цркве представљају посебну грађевину у којој су се чувале мошти и реликвије хришћанских мученика.

Ранохришћанске гробнице и остаци ранохришћанске цркве у оквиру комплекса Бенетона Србија IV, V веку п.н.е. Крајем 2012. и почетком 2013. године, за две недеље тим од 45 археолога, архитеката, антрополога, фотографа и радника открили су 31 гробну целину од којих је девет зиданих засведених гробница, 12 зиданих и још 10 слободно укопаних гробова. Ова ископавања представљају за сада највећа археолошка истраживања на простору ранохришћанске некрополе у Јагодин-мали. Проналазак гробница за је више него очекиван, али изненађује изузетна груписаност гробних целина, њихов велики број на малој површини, разнолоност и квалитет гробних конструкција, број извршених сахрана и значај гробних прилога.

2.7.2. Тргови, градске целине и споменици

Трг Краља Милана и споменик ослободиоцима Ниша - некад Трг ослобођења почео се развијати од 1718. године када су Турци започели изградњу тврђаве. Након ослобођења од Турака 1879. године трг добија нови изглед који му дају нове, спратне куће новопридошлих трговаца, официра и интелектуалаца из Београда и са севера Србије. Споменик ослободиоцима на Тргу краља Милана обележава раздобље ослободилачких ратова против Турака, Бугара и Немаца. Четири најзначајније године тога раздобља нишке историје урезане су на споменику: 1874. и 1877. година (период борби за ослобођење од Турака) и 1915. и 1918. година (почетак окупације и ослобођење града у Првом светском рату. Споменик је израђен од црног мермера и састоји се од ширег постоља са четири рељефа, бронзане скулптуре и високог постаментa у чијем је доњем делу постављен сплет фигуралних композиција ратника у борби. На врху споменика је коњаник – Весник слободе у природној величини, са заставом слободе на којој су „СССС“ (Само слога Србина спасава). Споменик је откривен 28. јуна 1937. године, на дан прославе 60-годишњице ослобођења Ниша од Турака. Аутор је Антон Аугустинчић, познати загребачки вајар, стављена је под заштиту државе 1983. године.⁵⁷

Трг краља Александра и споменик краљу Александру, првобитни споменик краљу Александру, рад београдског вајара Радета Станковића, постављен је 1939. године, али је већ у првим годинама доласка комунистичке власти, 1946. године уклоњен и уништен. Како би исправили неправду према овој знаменитој историјској личности, Нишлије 2004. године постављају нови споменик краљу Александру. Споменик је дело београдског вајара Зорана Ивановића, висок је 11,5 m а тежак преко 3 тоне. Краља

⁵⁷<http://www.visitnis.com/spomenik-oslobodiocima-nisa.html>

Александра I историја памти по томе што је 1918. године прокламовао уједињење Срба, Хрвата и Словенаца у јединствену државу. Убијен је 1934. године у Марсеју.⁵⁸

Слика 9: Трг Краља Милана и споменик ослободиоцима Ниша

Извор: <http://www.srpskaistorija.com/na-trgu-kralja-milana/>

Слика 10: Трг краља Александра

Извор: <http://infopedija.filozofijainfo.com/>

Синђелићев трг у Нишу једна је од важних културних, пословно-административних и амбијенталних целина и раскрсница магистралних путева ка северу, југу, истоку и западу Србије. Трг се налази у ужем централном градском језгру, оивичен стамбеним зградама, зградом Народног позоришта, Домом војске и зградом Суда, које заједно са мањом парковском поврћином доминирају овим простором. Трг пресецају две магистралне саобраћајнице и две „слепе“ улице, претворене у пешачку зону и паркиралиште, и једини у спрлаз стамбеним зградама размештеним по ободу трга.

Слика 11: Синђелићев трг

Извор: <http://www.panoramio.com/photo/51272829>

⁵⁸<http://www.visitnis.com/spomenik-kralju-aleksandru-.html>

Нови **споменик цару Константину** на Нишавском кеју у близини Градске куће, посвећен обележавању 17 векова од доношења Миланског едикта који граду поклања Католичка црква. Споменик под називом „*Metamorphosis Konstantiniana*“, који симболизује пут од почетка човечанстава до хришћанства је дело вајара проф. др Драгана Раденовића а свечано и формално откривен је 3.12.2013. На сајту Београдске надбискупије објављен је приказ скулптуре Алфејева где се наводи „да доминантну вертикалу сачињавају три различита портрета Константина“, а „композиција је на врху крунисана знаком крста“. „Контемплативном садржају скулптуре доприноси лет митског гаврана, што наглашава спирално кретање у вис“, наводи се у опису бронзане скулптуре. „Историјску доследност и уважавање личности Константина Великог изражавају три различита, али препознатљива портрета, сваки висине од око 80 центиметара“. Аутор је гаврану наменио и улогу носиоца заставе победе. Ново на споменику је фасада на пијадесталу, као и натписи. На бочним странама споменика пише „За слободу, ослобођени“ док се на предњој страни налази крст у полулопти испод којег пише „313-2013“. Како је појашњено доминантну вертикалу споменика високог 5 метара, сачињавају три различита портрета Константина. Скулптура асоцира на два историјска догађаја из Константиновог живота - битку код Милвијског моста и Милански едикт. Гавран наглашава спирално кретање у вис. Споменик је постављен на кеју, преко пута Градске куће.⁵⁹

Спомен обележје цару Константину - 312. је година битке на Милвијском мосту у Риму (*Ponte Milvio*) када се Константину указало „христограм“ на небу уз поруку „*In hoc signo vinces*“ - „У овом знаку ћеш победити“! Спомен-обележје је уз сам мост, као симбол Константиновог преласка преко споменутог моста. Лик је уперен ка небу. Стубови обележја прорезани у облику Христовог монограма. Посматрач добија утисак христограма на небу...⁶⁰

Казанцијско сокаче – се налази у Копитаревуј улици и представља једини очувани део старе нишке чаршије. Према урбанистичком плану Ниша из марта 1878. године на том простору се налазила „*Sagr Cincar mahala*“, а како турска реч „*sagr*“ значи занатлија, то је овај део Ниша у доба Турака представљао занатлијску четврт. Најразвијенији је био казанцијски занат, тако да се после ослобођења од Турака помиње чак 13 казанција који су радили у овој „казанцијској чаршији“. Последње казанцијске радње затворене су деведесетих година прошлог века. Данас се у овом старом и очуваном амбијенту налази пуно добрих ресторана и кафе барова.⁶¹

Споменик Стевану Сремицу и Калчи налази се на почетку Казанцијског сокачета, некад чувене занатлијске улице града Ниша. Познати српски писац Стеван Сремац живео је у овом граду од 1879. године до 1892. године и оставио значајан траг у

⁵⁹<https://www.juznevesti.com/Kultura/Otkriven-spomenik-caru-Konstantinu-u-Nisu.sr.html>

⁶⁰<http://www.visitnis.com/spomen-obelezje-caru-konstantinu.html>

⁶¹<http://www.visitnis.com/kazandzijsko-sokace.html>

његовој култури. Бронзана скулптура која приказује нишког ловца Калчу и његовог верног пса Чапу и писца Стевана Сремца рад је академског вајара Ивана Фелкера.⁶²

Слика 12: Споменик цару Константину
„Metamorfozis Konstantiniana“

Извор: <https://www.panoramio.com/>

Слика 13: Спомен обележје цару Константину

Извор: <http://arhiva.alo.rs/vesti/aktuelno/>

Слика 14: Споменик Стевану Сремцу и Калчи

Слика 15: Спомен капела

Извор: <https://www.panoramio.com/photo/121341121>

Извор: <http://www.transpedtours.rs/galerija.php?id=45>

Спомен капела је саграђена као успомена на жртве током ратова с почетка деведесетих и НАТО бомбардовања. Капелу је саградила управа града Ниша, и смештена у Шуматовачкој улици, у којој су пале касетне бомбе 7. маја 1999. године. Капела је смештена између Нишке тврђаве и зграде Бановине, тренутног седишта Универзитета у Нишу. Капела је освештана на Видовдан 28. јуна 2000. године. На таблама које се налазе унутар капеле исписано је имена 134 човека. На капели се налази натпис: „Чекамо васкрсење мртвих и живот будућег века“, „Град Ниш својим

⁶²<http://www.visitnis.com/spomenik-stevanu-sremcu-i-kalci.html>

грађанима и невиним жртвама и палим за слободу и част Отаџбине“ и „на Видовдан 2000. г.“. Недалеко од капеле, на другој страни улице крај реке, налази се споменик погинулима током НАТО агресије коју је изградило тадашње државно руководство. Разлог за постојање два обележја која подсећају на страдање 1999. је партијска и идеолошка разлика руководства на градском (коалиција Заједно) и републичком нивоу (СПС-СРС-ЈУЛ).⁶³

Споменик Шабану Бајрамовићу - Споменик је подигнут у част чувеном ромском композитору и певачу, рођеном у Нишу. Бронзана статуа у природној величини рад је нишког вајара Владе Ашанина.

2.7.3. Цркве и манастири

Црква Свете Тројице - саборни храм - Нишки саборни храм како својом архитектуром, као и својим иконостасом заузима значајно место у српској историји уметности. Градња цркве започела је 18. октобра 1856. године и трајала је до 1872. године. Освећена је након ослобођења од Турака 1878. године. Зидови храма грађени су у разним стиливима, од српско-византијског, исламског, ренесансног до елемената западног барока. Својом лепотом и необичношћу свакако заузима значајно место у развоју модерне српске архитектуре и представља својеврсну прекретницу у њеној историји. Грандиозни иконостас цркве, велике уметничке вредности из 1885. године, већим делом је осликао велики српски сликар Ђорђе Крстић. На жалост 2001. године је страдао у великом пожару. Захваљујући донацијама и напорима грађана Ниша храм је архитектонски обновљен и рестауриран.⁶⁴

Црква Светог Пантелејмона - Црква Светог Пантелејмона је прва црква подигнута одмах по ослобођењу од Турака 1878. године. Стотинак метара изнад нове цркве налазе се остаци старе цркве коју је подигао Стефан Немања и у њој се састао 1189. године са немачким царем Фридрихом I Барбаросом током крсташких похода. Унутрашњост цркве декорисали су сликари Ђорђе Зографски и нишки сликар Душан Милачић у трећој деценији XX века. Посебну пажњу заслужују стојеће фигуре Светог Саве и Светог Симеона у природној величини, рад Ђорђа Зографског. Око цркве постоји неколико извора воде за које се веује да су чудотворни и лековити.⁶⁵

Црква Св. Арханђела Михаила – мали саборни храм, налази се у црквеној порти великог Саборног храма. Све до освећења Саборне цркве 1878. године ова црква била је Саборни храм нишке епархије. Изграђена око 1814. године, освећена је 1819. године. У време турске владавине и морала је већим делом бити укопана у земљу, због тадашњих турских прописа који нису дозвољавали да српске грађевине прелазе одређену висину. Грађена је од необрађеног речног камена и непечене опеке, а унутрашња конструкција,

⁶³https://sr.wikipedia.org/sr-el/Спомен_капела_у_Нишу

⁶⁴<http://www.visitnis.com/crkva-sv-trojice-saborni-hram.html>

⁶⁵<http://www.visitnis.com/crkva-svetog-pantelejmona.html>

сводови, и галерија рађени су од дрвета. Иконостас је веома богато урађен у дуборезу и пластици и драгоцен је поклон манастира Хиландар нишкој епархији.⁶⁶

Црква Светог цара Константина и царице Јелене, коју је град Ниш посветио знаменитом Нишлији и његовој мајци, налази се у новом делу града, на Булевару Немањића, у парку Светог Саве. Изградња цркве почела је 1999. године постављањем темеља. Пројектант цркве је архитекта Јован Мандић који је унео елементе рашке градитељске школе, са неуобичајеним додатком од два звоника.⁶⁷

Црква Светог Николе је сведок бурне историје града. Сматра се да је на овом месту било више цркав које су током бурне историје рушене и поново грађене. Западно од данашње цркве постоје остаци темеља цркве која је порушена 1737. године као израз беса турске власти због непослушности српског становништва. Данашња црква Св. Николе подигнута је 1863/1864. године као турска џамија. Након ослобођења од Турака 1878. године џамија је прилагођена потребама православних верника. Занимљива чињеница везана за ову цркву је да је шест пута мењала верску намену, од џамије до православног храма.⁶⁸

Призренска богословија у Нишу – Богословија Светих Ћирила и Методија - основана далеке 1871. године у Призрену, у родној кући добротвора и задужбинара Симе Андрејевића Игуманова Призренца, ова црквено-просветна установа Српске цркве у Старој Србији, јединствена овакве врсте на овим освештаним просторима, подносила је и преживела све недаће и безбедно прошла кроз све Сциле и Харибде између којих је пролазио наш народ. Опстајала је и трајала у Призрену све до несрећне 1999. године, када је, са великим делом српскога народа, морала да напусти своје место и свије своје ново гнездо у Нишу, у Хиландарском метоху на Делијском вису. Ту је, у периоду од 2001. до 2005. године, подигнута велелепна зграда, опет средствима Задужбине Симе А. Игуманова Призренца, у којој је Богословија наставила да обавља своју основну делатност, чиме је сачуван континует, али и прошлост, историја и сећање ове школе. Захваљујући томе, стекли су се услови да се 2011. године обнови рад Богословије у Призрену.⁶⁹

Габровачки манастир - наомак Ниша, око 2 km јужно од села Габровца, налази се комплекс Габровачког манастира са црквом Св. Тројице. Садашњи храм Св. Тројице озидаан је 1835. године, како изгледа на темељима старије манастирске цркве највероватније из XIII века, заслугом тадашњег нишког трговца кир Косте Тодоровића. Током покрета за ослобођење Ниша од Турака у периоду од 1874/1877. године устаници су се тајно састајали у овом манастиру и организовали устаничке одреде који су се борили у околини манастира, пре него је српска војска ослободила Ниш. Црква је

⁶⁶<http://www.visitnis.com/crkva-sv-arhandjela-mihaila-mali-saborni-hram.html>

⁶⁷<http://www.visitnis.com/crkva-svetog-cara-konstantina-i-carice-jelene.html>

⁶⁸<http://www.visitnis.com/crkva-svetog-nikole.html>

⁶⁹http://www.spc.rs/sr/prizrenska_bogoslovija_u_nishu_proslavila_svoju_slavu

после обнове 1873. године осликана сценама из Библије, а посебну пажњу привлаче портрети кир Косте Тодоровића, Милоша Обилића и цара Лазара.⁷⁰

Латинска црква – Горњи Матејевац - Изнад села Горњи Матејевац, 7 km од града, на брду званом Метох, налази се најлепша сакрална грађевина на овом подручју. Саграђена је у време владавине византијског цара Манојла I Комнина (1143 –1180) који је често боравио у Нишу.⁷¹

Манастир Светог Јована Крститеља (IV век – XVI век - 1869. година) - налази се северно од села Горњи Матејевац на заравни испод брда Бели Брег. До манастира се стиже узаном стазом од 1,5 km коју је начинио поток звани Калуђере. Манастир је одиграо главну улогу и током Нишке буне 1841. године – био је стециште устаника који су у овом манастиру положили устаничку заклетву и чували прикупљени новац, као и припремљен план са сукоб са Турцима. Неколико стотина метара од манастира налазе се остаци римског водовода. У подножју конака налази се извор са водом за коју народ верује да је чудотворна.⁷²

Манастир Свете Петке Иверице се налази у Сићевачкој клисури, на међународном путу Ниш – Софија и представља још један доказ о постојању „колоније монаха“ на овом подручју. Историја упућује да су стари манастир основали монаси из грузијског манастира Ивириона са Свете Горе, отуда и додато име „Иверица“. Указом краља Александра I Обреновића од 19. фебруара 1901. године „за старешину манастира војног Св. Петке“ постављен је војни свештеник, а неколико година касније манастир је добио име „Краљевски српски војни манастир Св. Петка Иверица“. Ово је посебно занимљиво јер у историји српске православне цркве није познат још један овакав пример.⁷³

Манастир Свете Богородице налази се у живописном пределу Сићевачке клисуре у подножју стеновитог брда Кусача. Комплекс манастира чине: црква посвећена Ваведењу Свете Богородице, манастирски конак, чесма, звоник са два звона и нови конак.

Објекти осталих верских заједница: **црква срца Исусовог - католичка црква** (саграђена 1885. а дограђивана 1925. и 1934. године, да би добила данашњи облик), **Ислам агина џамија** (подигнута је пред ослобођење Ниша од Турака, 1870, на темељима старије џамије из 1720. године), **Бали-бегова џамија** (налази се у Тврђави, саграђена између 1521. и 1523. године), **синагога** (у Нишу постоји још од 1695. године, а данашња зграда Нишке синагоге датира из 1925. године, изграђена на плацу некадашње Јеврејске општине, а обновљена 2003. године) данас изложбени простор.

⁷⁰<http://www.visitnis.com/gabrovacki-manastir.html>

⁷¹<http://www.visitnis.com/latinska-crkva-gornji-matejevac.html>

⁷²Стратегија одрживог развоја Градске општине Пантелеј 2011 – 2020.

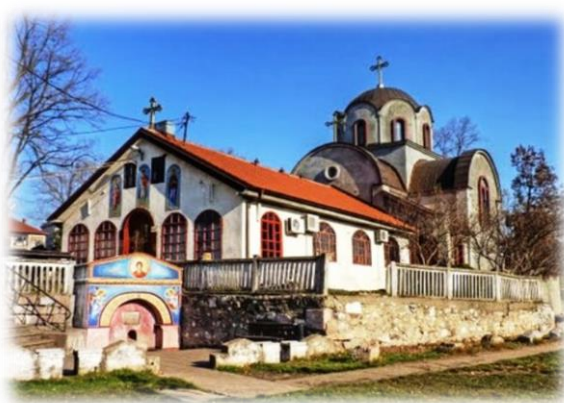
⁷³<http://www.visitnis.com/manastir-svete-petke-iverice-sicevacka-klisura.html>

Слика 16: Црква Свете Тројице

Извор: <http://medijana.rs/саборна-црква/>

Слика 17: Црква Светог Пантелејмона

Извор: <http://radiocity.rs/vesti/nis/>

2.7.4. Стари Ниш

Чаирска чесма је једна од најлепших и најочуванијих чесми која је више пута мењала своју локацију. Пренесена је први пут 1935. године са данашњег Трга Краља Милана у парк „*Чаир*“, како би се омогућило постављање споменика ослободиоцима. У парку је провела 70 година, све до 2007. године када је поново враћена на трг. Чесма је подигнута 1903. године и представљала је једини архитектонски споменик у централном делу града у периоду до I светског рата. Грађена је од гранита са високим квадратним постољем, на чијим странама из лављих чељусти избија вода. Према запису на чесми, пројектант је Јосиф Ринер, а каменорезац Вићенцо Калитерна.⁷⁴

Слика 18: Чаирска чесма

Извор: <https://www.panoramio.com/photo/>

Слика 19: Баба Милка – перон среће

Извор: <http://kaonadlanu.blogspot.rs/2017/07/>

Баба Милка - перон среће - Мала рударска парна локомотива постављена је у Чаиру 1968. године, када је грађен пионирски саобраћајни полигон. Локомотива је

⁷⁴<http://www.visitnis.com/cairska-cesma.html>

преузета из рудника мрког угља Јелашница, који је затворен 1. августа 1967. године. Јелашнички рудари дали имена Баба Милка која је 15. септембра 2011. године постављена на Тргу Краља Александра ослободиоцима поред зграде Саобраћајне секције Ниш, раније ЖТП-а Ниш.⁷⁵

Слика 20: Зграда Бановине

Извор: <http://mapio.net/pic/p-130329354/>

Слика 21: Зграда Кабинета градоначелника

Извор: <http://niskevesti.rs/zgrada-predsednistva-nis>

Бановина - Зграда Бановине је смештена на десној обали Нишаве, недалеко од улаза у Тврђаву. Изграђена је 1889. године за потребе Начелништва Нишког округа и осим своје архитектонске лепоте, има и значајну улогу у историји Ниша и Србије. У овој згради је и 4. септембра 1914. године потписан „Споразум између Србије и Албаније“ познатији као „Нишки споразум“ коју је потписао Есад паша Топтани и Никола Пашић а подразумевао је заједничку одбрану, царину и заједничко представљање у иностранству. Споразум је био веома значајан за Србију у зиму 1915. године, када се српска војска повлачила кроз Албанију. 1935. године зграда добила данашњи изглед. Након Псветског рата у њој се налазило седиште Среза, а од 1966. године седиште Универзитета.⁷⁶

Слика 22: Кућа Стамболијских

Извор: <http://mapio.net/pic/p-51159058/>

Слика 23: Зграда главне поште

Извор: <http://mapio.net/pic/p-89629209/>

⁷⁵<http://www.visitnis.com/baba-milka-peron-srece.html>

⁷⁶<http://www.visitnis.com/banovina.html>

Зграда Кабинета градоначелника - некада зграда Народне банке - спада у ред архитектонски највреднијих грађевина у Нишу. Налази се у близини Нишавског кеја, у улици 7. јула на месту некадашњег Кнежевог двора, летње резиденције кнеза-краља Милана Обреновића. Камен темељац положио је гувернер југословенске Народне банке у Београду Ђорђе Вајферт. Рађена је у духу неокласицизма, са декоративном орнаментиком у вештачком камену, са посебно наглашеним улазним делом. Карактеристични су лепо изведени биљни орнаменти, тимпанони и прозорски оквири као и низови стубова. По својој архитектури спада у један од најлепших јавних објеката у Србији.⁷⁷

Зграда Официрског дома смештена је на Нишавском кеју у улици Орловића Павла 28. Изграђена је 1890. године као кафана „Булевар“ и до 1903. године када је откупила Команда града користи се као Официрски дом, све до 1941. године. Историјски је значајна јер је током I светског рата постала средиште политичког и скупштинског живота Србије.⁷⁸

Кућа Стамболијских представља још један споменик из периода владавине Турака овим просторима. Налази се у улици Николе Пашића 36 и на основу сачуваних записа градњу је започео Турчин Ахмет Меметовић 1875. године. Недовршену кућу је продао познатом нишком трговцу Тодору Станковићу Стамболији за 25 златних лира. Надимак Стамболија добио је због својих трговачких веза с Истанбулом, па је тако и кућа добила назив „Кућа Стамболијских“. Кућа Стамболијских припада профаној балканској архитектури и саграђена је као богата варошка стамбена кућа са више од 10 просторија.⁷⁹

Зграда главне поште подигнута је 1931. године за потребе филијале београдске Хипотекарне банке. Налази се у самом центру града. Зграда је грађена је у духу француске школе, у стилу академизма. Постављена је угаоно, са великим полукружним степеништем изнад којих је рељефна композиција са фигурама жена.⁸⁰

Кућа трговца Андоновића – предивно здање настало између два светска рата. Грађена је у духу француског неокласицизма. Власник зграде је познати нишки трговац Андон Андоновић, који је био један од највећих увозника гардеробе из Италије, Француске, Енглеске, Грчке и других земаља. Зграда изгледом подсећа на прву палату - двоспратна, са балконом дуж целог спрата, са предивном оградом од кованог гвожђа. Читава фасада је прекривена дубоким рељефом. Посебно се издвајају пиластри и капители, као и прелепа фигура нагог мушкарца који у једној руци држи кесу, као знак богатства, а у другој скиптар као знак моћи, што је представљало симболе богате куће.⁸¹

⁷⁷<http://www.visitnis.com/zgrada-kabineta-gradonacelnika.html>

⁷⁸<http://www.visitnis.com/zgrada-oficirskog-doma.html>

⁷⁹<http://www.visitnis.com/kuca-stambolijskih.html>

⁸⁰<http://www.visitnis.com/zgrada-glavne-poste.html>

⁸¹<http://www.visitnis.com/kuca-trgovca-andonovica.html>

2.7.5. Установе културе

Мрежу установа културе чине: Народни музеј, Народне библиотека, Универзитетска библиотека, Галерија савремене ликовне уметности, Симфонијски оркестар, Народно позориште, Позориште лутака, Завод за заштиту споменика културе, Историјски архив, Нишки културни центар и многобројне организације културноуметничког аматеризма.

Народни музеј Ниш - Основан је 1. априла 1933.године као Историјско-етнографски музеј од стране виђенијих грађана. Налази се у Ул. Милојка Лешјанина 14. У својим збиркама, музеј данас баштини преко 40.000 предмета који су распоређени по збиркама: историјска, нумизматичко-епиграфска, књижевна заоставштина, археолошка, етнолошка и збирка историје уметности. Под јурисдикцијом музеја је пет објеката, који су значајни за културно-историјски идентитет града Ниша: Изложбена сала музеја (Ул. Николе Пашића 59), Теле Кула (Булевар др Зорана Ћинђића бб), Археолошки парк „Медијана“ (Булевар св. Цара Константина бб), Меморијални комплекс „12. фебруар“ (Булевар 12. фебруар бб), Галерија синагога (Давидова улица 2) .

Народна библиотека „Стеван Сремац“ - Као година оснивања Народне библиотеке узима се 1879. година, када је група гимназијских професора у оквиру школе основала библиотеку и читаоницу, која је, осим ученицима, служила и свим грађанима Ниша. 13. маја 1894. године владика нишки Јероним Јовановић тестаментом оставља нишкој библиотеци своју зграду и 2.000 књига које су биле углавном религијске тематике. Стеван Сремац је још за живота оставио библиотеци 770 књига које су 1908. године смештене у њене фондове. Тек након реконструкције и обнове после поплаве 1948. године, библиотека почиње да се развија, обогаћује фондове и постаје један од значајних чинилаца културног живота града.⁸²

Универзитетска библиотека „Никола Тесла“ - Основана је 18. маја 1967. године са циљем да помаже наставу, научни и стручни рад наставника и студената Универзитета. Од 1970. године је отворена за све кориснике, а од 1978. године носи име Николе Тесле. Прве књиге намењене Библиотеци биле су поклони бројних институција (универзитета, академија наука, издавачких кућа, амбасада) и грађана у земљи и свету.

Галерија савремене ликовне уметности Ниш - основана је 9. јуна 1970. године. Истакнути културни и јавни радници Ниша и других центара из некадасње Југославије били су укључени у формирање и рад Галерије. Галерија има три изложбена простора: Павиљон у Тврђави, некадашњи турски арсенал, Салон 77 (Бали бегова џамија у Тврђави) и Галерија „Србија“ (Трг ослобођења 13) Галерија је 2013. год. добила статус институције од националног значаја.

Нишки симфонијски оркестар је основан 1953. године и представља једну од најзначајнијих институција културе у Србији и једини симфонијски оркестар у земљи

⁸²<http://www.visitnis.com/>

ван Београда. На репертоару оркестра налазе се дела од барока до музике XX века, као и вокално - инструментална дела, опере и камерна музика. Нишки симфонијски оркестар је оснивач и организатор Нишких музичких свечаности (НИМУС), значајног фестивала који има традицију дугу 35 година⁸³.

Народно позориште - Ниш је један од првих градова који је ушао у историју српског позоришта са позоришним догађајем из 1883. године, представом изведеном поводом годишњице ступања у брак краља Милана и краљице Наталије Обреновић. Прва позоришна трупа под називом „Синђелић“ основана је 11. марта 1887. године. Кроз сцену је за 111 година прошло много великана српског и југословенског позоришта. Од оснивања до данас приказано је преко 10.000 представа које је видело више од 6 милиона људи, на нишкој сцени као и на гостовањима у Србији и иностранству. Нишко Народно позориште негује национални репертоар, изводи светску класику и савремене драме.

Слика 24: Нишки симфонијски оркестар

Извор: <http://www.androidvodic.com/>

Слика 25: Народно позориште

Извор: <https://fr.wikipedia.org/wiki/>

Луткарско позориште – позориште лутака Ниш - Историја уметности луткарства у Нишу почиње 1951. године, када су чланови Марионетског позоришта извели прву представу. Након 7 година аматерског рада, општина Ниш 23. јуна 1958. године донела је одлуку о оснивању професионалног Дечијег позоришта.

Завод за заштиту споменика културе Ниш - основан је 1966. год. за срез Ниш и срез Лесковац. Са укидањем срезова 1971. год. Завод прелази у надлежност Републике Србије. Данас је Завод за заштиту споменика у Нишу надлежан за укупно 39 општина у оквиру седам округа. На територији свих округа има 440 непокретних културних добара: 20 добара је категоризовано као добра од изузетног значаја а 48 од великог значаја.

⁸³<http://www.visitnis.com/nis-je.html>

Историјски архив Ниш - основан је као архивско средиште 1948. године Одлуком Министарства просвете НР Србије, чиме је у Нишу званично започела организована друштвена брига о писаним документима. Године 2013. навршава се 65 година постојања и рада Историјског архива Ниш, остваривања законских и професионалних обавеза у прикупљању, чувању и сређивању архивске грађе на широком подручју надлежности које је овом Архиву одредила Влада Републике Србије. Историјски архив Ниш смештен је у Тврђави, у згради која је и сама вредан споменик културе - једини сачувани јавни објекат с краја XIX века. У Историјском архиву Ниш заштићено је укупно 924 фонда вредне архивске грађе. Фондови су разврстани у три основне групе: архивски фондови државних органа, установа, организација и других институција, породични и лични архивски фондови и збирке.

Нишки културни центар или НКЦ је културна институција Града Ниша, просторно смештена у општини Палилула у Нишу, која се бави организовањем јавних наступа стваралаца и уметника, смотри и фестивала, књижевних вечери, концертних наступа, изложби, предавања, трибина, филмских пројекција, прослава празника и јубилеја, издавањем књига и часописа, уређивањем рада галерија и аматерских друштава и секција, везаних не само за град Ниша, већ и целокупну Србију.⁸⁴

2.7.6. Манифестације као туристичке вредности

Термин манифестација потиче од латинске речи манифестаре која значи – објавити, јавно наступати у сврху заједничког изражавања. Савремено значење речи манифестација је карневал, фестивал, смотра, свечаност и друго, а може се користити и термин – организовани догађај. Организовани догађаји могу бити и покретачи развоја туризма одређене државе, регије или града, будући да су све важнији чинилац при доношењу одлуке о путовању. Једна од основних карактеристика манифестације је да остају запамћене као јединствени доживљаји за све њихове посетиоце. Ниш, има листу сталних, градских манифестација, које се финансирају из буџета за културу града Ниша. Те манифестације су у културном и туристичком смислу најзначајније и најпосећеније. То су :

Интернационалне хорске свечаности (јул, сваке друге године) – традиција такмичења у хорском певању у Нишу је почела пре 44 године и сваке године окупља све већи број домаћих и страних хорова. Од 2008.године уз ову манифестацију одржава се и Фестивал православне музике под покровитељством патријарха московског и целе Русије и српског патријарха.

Нимус (крај октобра, почетак новембра) – фестивал класичне музике који се традиционално одржава у Нишу већ 37 година и обухвата наступе домаћих и страних

⁸⁴https://sr.wikipedia.org/sr-niški_kulturni_centar

симфонијских и камерних оркестара, као и наступе инструменталних солиста и оперских певача.

Нисомниа (почетак септембра) – музички фестивал пружа одличну забаву унутар зидина Тврђаве, уз разне музичке правце – од електронских тонова бројних DJ-ева, до рок и поп звука домаћих и страних звезда.

Nišville – међународни џез фестивал је постао водећи и најпосећенији џез фестивал југоисточне Европе, са укупном посетом од 100.000 људи за 4 дана фестивала. Концепт *Nišville*-а је од почетка, осим на „традиционалнијим“ формама џеза, био заснован и на фузији овог правца са етно традицијама различитих делова света, нарочито Балкана. Најпознатији џез магазин на свету, амерички „*Downbeat*” је у опширном приказу фестивала оценио фестивал као најбољи могући начин истовремено промовише џез као правац настао на америчком континенту, музичку традицију Балкана, и спој та два стила, чиме је допринео и представљању Балканске музике као новог светског, музичког феномена.

Фестивал глумачких остварења играног филма „Филмски сусрети Ниш“ – фестивал српског глумачког остварења (друга половина августа) – од 1966. године сваког лета Ниш симболично предаје кључеве града глумцима и постаје „град глумаца“. Као најпосећенији фестивал овог типа у Србији који се одржава у биоскопу под отвореним небом у амфитеатру нишке Тврђаве, током своје историје одувек је привлачио пажњу.

Ликовна колонија „Сићево“ (ЛКС) (енгл.*ArtColonySićevo*) најстарија је српска и југословенска уметничка колонија, најстарија институција те врсте на Балкану, и нека врста историје Србије у XX веку. Основана, 30. јула 1905. године, у селу Сићево, у живописној Сићевачкој клисури, 16 километара источно од Ниша, на иницијативу познате српске сликарке Надежде Петровић, ЛКС баштини вредна уметничка дела познатих уметника, различитих стилских опредељења. Захваљујући Надеждиној иницијативи, коју су свесрдно подржале њене колеге из Словеније и Хрватске, колонија је започела са радом, који са прекидом од 59 година и до данас траје. Од 1991. године, ЛКС је добила међународни карактер, и постала позната сликарском свету и ван простора Балкана, што је било од значаја да окупи импозантан број аутора који су били импресионирани амбијентом самог села Сићева и пејзажима Сићевачке клисуре у којим су нашли примарну инспирацију за своје ликовне креације, служећи се при томе одабраним стазама властите ликовне поетике у сликовном остварењу свог доживљаја пејзажа. Кроз Сићевачку колонију, за више од стодесет година њеног постојања прошло је више од четристотине сликара из свих крајева некадашње Југославије и иностранства. Колонија је отворена за уметнике различитих генерација и естетских опредељења. Захваљујући њој формиран је импозантан ликовни фонд који данас чини око 796 дела (од 1970) значајне уметничке вредности.⁸⁵

⁸⁵<https://sr.wikipedia.org/sr-likovna-kolonija-sicevo>

Палилулско вече је традиционална манифестација, која се одржава сваке године у оквиру градске славе, на „Палилулској рампи“ у организацији ГО „Палилула“. Догађај се састоји из културног програма, који се одржава на бини која је постављена посебно за ову манифестацију.

Градска слава - Дани Св.цара Константина и царице Јелене (1 – 5. јун) сваке године град Ниш, неколико дана, разним спортским, научним и културним догађајима велича једног од најзнаменитијих рођених Нишлија, цара Константина Великог и његову мајку царицу Јелену.

Фестивал „Наук није баук“ организује гимназија „Светозар Марковић“ у Нишу са циљем да промовише повезивање младих научника широм света, као и укључивање Србије у светске академске токове.

Дани бурека (крај августа, почетак септембра) – на отвореном простору поред Нишаве, Нишлије и туристи сваке године уживају у богатој понуди овог изузетног специјалитета. Од класичног са сиром, до комбинације са шунком и сланином, тешко је одолети мирису бурека нишких пекара у Нишу тих дана.

Сајам туризма и активног одмора – окупља излагача из Србије и Републике Српске, Македоније, Бугарске, Мађарске и Грчке и то туристичке организације градова и општина, туроператоре и туристичке агенције, хотелијере, представнике бања и здравственог туризма, представнике спортско – рекреативног туризма и активног одмора, клубове адреналинских спортова, етно домаћинства, удружења самосталних излагача сувенира, као и организаторе манифестација.

2.8. Смештајни капацитети

Подручје града располаже великим бројем смештајних капацитета, од тога хотели са 4* има укупно 5 (хотел „Tami Residence“, „New City Hotel & Restaurant“, хотел „My Place“, хотел „Нишки Цвет“ и хотел „Crystal light“), хотела са 3* има 8, хотели са 2* има 2 и 1 хотел са 1*. Гарни хотела има укупно 5, хостела 14, преноћишта 24 и апартмана има 8.

Табела 1: Структура хотела по категоријама

Категорија хотела	Број хотела	учешће
*****	0	0%
****	5	28%
***	8	44%
**	2	11%
*	1	6%
Бањска лечилишта	2	11%
укупно	18	100%

Извор: Стратегија развоја туризма града Ниша 2011-2016.

Из табеле се види да у структури хотела по категоријама доминирају хотели са 3*, следе хотели са 4*, а хотели са 2*, 1* и бањска лечилишта су јако мало заступљени, док хотели са 5* нису уопште заступљени.

Хотели са 4* су:

Хотел „Crystallight“ - смештен у Нишу, на 3,8 km од центра града. У понуди има бесплатан бежични интернет. Поред тога гостима нуди ресторан и бар у склопу објекта. Паркинг у оквиру објекта може се бесплатно користити. Све собе су климатизоване и поседују сеф и мини-бар. Поједине имају простор за седење у којем се можете опустити. Свака соба укључује сопствено купатило са тушем.

Слика 26: Хотел „Crystallight“

Извор: <https://www.booking.com/hotel/rs/>

Слика 27: Хотел Tami Residence

Извор: <http://www.panacomp.net/tami-residence-hotel-nis/>

Хотел „Tami Residence“ - капацитет хотела је 60 стандардних и делукс соба, укључујући 4 апартмана. Са циљем да се гостима пружа потрена удобност, квалитетан

смештај и услуга, посебан нагласак ставили смо на уређење и пространост соба пријатних тонова и пажљиво бираних материјала. У хотелу гости могу бесплатно користити интернет, отворени базен, фитнес центар и спортски терен за мале спортове. У свом саставу хотел нуди модеран конгресни центар са више мултифункционалних конференцијских сала.

„New City Hotel & Restaurant” - Хотел тренутно ради са капацитетом од 70 соба и апартмана. Модеран хотелски ресторан нуди јела домаће и интернационалне кухиње, као и посластице за све сладокусце. Три модерно опремљене, мултифункционалне конференцијске сале су на располагању гостима из земље и иностранства, за организацију састанака, конференција, семинара, презентација, интервјуа. Велика *Banquetsala „Гранд“*, у приземљу хотела је идеално место за организацију разних свечаности: свадби, весела, рођендана, прослава и годишњица.

Хотел „My Place“ - Хотел има 30 прелепих, модерно опремљених соба и то : 4 једнокреветне, 8 двокреветних соба са француским лежајем, 9 двокреветних соба са одвојеним лежајевима, 3 студија са француским лежајем, 3 апартмана са француским лежајем, 3 апартмана са одвојеним лежајевима.

Хотел „Нишки Цвет“ - сви апартмани су опремљени климом и грејањем са индивидуалним подешавањем, телефоном, сателитском ТВ, интернетом и бешумним мини баром. Хотел поседује ексклузивни ресторан капацитета 60 места погодан за коктеле, презентације и пословне свечаности.

У туристичкој понуди Ниша угоститељска понуда са преко 500 ресторана, нуди националну и интернационалну кухињу и пружа посебан угођај туристима и посетиоцима. Са живом музиком, нишке кафане су незаобилазна места за добар провод. Уз богату понуду угоститељских објеката кафића, клубова и ресторана, ту су и такозване зоне доброг провода - Казанцијско сокаче, парк Св.Саве, парк Чаир, Тврђава и Обреновићева улица, који привлаче велики број посетилаца нарочито ноћним проводом до раних јутарњих сати.

Кафане које се могу посетити у Нишу су: *Стара Србија, Стамболијски, Мезе, Бисер, Етно таверна Бисер, Галија, Код Рајка, Нишлијска механа...*

Кафана „Стара Србија“ је ретка кафана и грађевина за коју се може рећи да је симбол града, са својом дугом традицијом преко од преко 120 година. „Стара Србија“ се налази у старом трговачком делу града на месту где је некада био „караван сарај“. Место у коме су се окупљали занатлије али и државници мирно је и данас идеално за породичне и пословне ручкове. Кафана „Стара Србија“ иако много пута промењена, увек је остајала иста и данас уз велики избор хране и пића увек можете осетити дух старог Ниша.

Кафана „Стамболијска“- Изградњу куће започео је Турчин Амет Мемедовић, давне 1875. године. Још увек недовршену кућу од Меметовића купио је славни нишки трговац Тодор Станковић Стамболија 1. августа 1878. године за 25 златних лира. Исте године градња куће се приводи крају. Важила је за једну од богатијих кућа, а власник и

његова породица били су поштовани као часни људи и добри домаћини. Управо по надимку Тодора Станковића сам објект од тада постаје познат у Нишу као кућа Стамболијских. Објект чува све одлике српско – балканског стила старе градске архитектуре и представља једини очувани примерак у целом Нишу, стога је проглашен спомеником културе и 28. јула 1949. године стављен под заштиту закона.

„Галија“ - Уз бројне специјалитете традиционалне домаће кухиње, кафана „Галија“ дуге традиције и даље нуди јела стандардног квалитета уз велики избор пића са алкохолом – и без њега. Такође уз велики избор вина могуће је изабрати и нешто са вегетеријанског менија. Средом се из ресторана чују звуци оркестра који једном недељно овде забавља госте. Музика је још једна јако битна ствар у вези са „историјатом“ ове старе градске кафане. По њој је, наиме, једна од најпознатијих екс југословенских група из Ниша добила име – „Галија“. Њихови почеци и окупљања на почетку каријере везана су управо за ово место.

Ниш је и највећи трговински центар у региону. Трговачка зоне у подземном пролазу у Обреновићевој улици и у самој улици, као и бројни тржни центри као што су ТЦ „Forum“, „Stop-shop“, „Roda“ и др.са угоститељском понудом, савременим 3D биоскопима и сл. постају места не само шопинга, већ и забаве .

2.9. Туристички промет

Град Ниш спада у ред туристичких места са преко 300.000 ноћења годишње, са учешћем у укупном броју туриста Србије са нешто више од 4%.

Табела 2 : Туристички промет на подручју града Ниша

година	доласци			ноћења		
	укупно	страни	домаћи	укупно	страни	домаћи
2013.	58.610	28.683	29.927	92.860	46.434	46.426
2014.	68.688	37.391	31.297	130.246	58.532	71.714
2015.	75.969	41.045	34.924	148.193	65.140	83.053
2016.	85.048	44.629	40.419	160.947	70.772	90.175

Извор: Статистички годишњак Републике Србије 2014, 2015, 2016, 2017.

На основу података из табеле можемо закључити да се број туриста од 2013. год. када је град посетило 58.610 туриста, константно повећава па је 2016. год. град посетило 85.048 туриста. Такође се увећао и број страних туриста у односу на домаће. Тако је 2014. год. број страних туриста (37.391) био већи од броја домаћих (31.297). Тренд повећања броја страних туриста се наставља и наредних година тако да је 2016. год. било 44.629 страних и 40.419 домаћих туриста.

Број остварених ноћења је такође у порасту, у 2013. год. је износио 92.860, а 2016. год. је достигао цифру од 160.947. У овом периоду се запажа већи број ноћења домаћих туриста у односу на стране тј. 2013. год. домаћих је било 46.426 а страних

46.434 ноћења, све до 2016. год. када је остварено 90.175 ноћења домаћих туриста и 70.772 ноћења страних туриста.

По најновијим подацима Туристичке Организације Ниша, резултати показују да је у августу 2017. године дошло до повећања укупног броја туриста за 35%, при чему је број домаћих туриста повећан за 11%, а број иностраних за 43% у односу на исти месец 2016. Такође подаци у категорији ноћења бележе повећање, и то да је укупно ноћило 29% више туриста него августа 2016, при чему се број ноћења домаћих туриста повећао за 5%, а број страних повећао за 55%. Ако посматрамо остварене резултате по истом саопштењу, у периоду јануар – август можемо видети да се позитиван тренд раста наставља. У Нишу је у периоду од јануара до августа 2017. године дошло до повећања укупног броја туриста за 37% у односу на исти период 2016. год, при чему је број домаћих туриста повећан за 26%, а број иностраних повећан за 47%. Укупан број остварених ноћења у периоду јануар – август 2017. год повећан је за 26% у односу на 2016. при чему је број остварених ноћења домаћих туриста већи за 12%, а страних за чак 42%.⁸⁶

2.10. Врсте туристичких производа

Постојеће врсте туристичких производа:

Градски одмор (City brake) – Дobar географски положај града Ниша, развијена разноврсна саобраћајна инфраструктура (друмски саобраћај и положај на Коридору 10, железнички саобраћај, авио саобраћај...), све већи број хотела средње и више категорије, историја, култура, јединствена гастрономска понуда и забава, повољан однос вредности за новац, основа су за развој градског туризма. Бројни јединствени културно историјски споменици из различитих епоха, културне институције, шопинг центри, забавни центри за децу, богата понуда интересантних места за добар провод током дана и ноћи, показатељ су да градски туризам одавно постоји.

Кружна путовања - Геостратешки положај града Ниша изузетне могућност за развијање кружних путовања као туристичког производа. Укључивањем у одговарајуће програме тура у Србији („Путеви вина“, „Путеви римских царева“, „Путеви Тесле и Станојевића“) и повезивање са турама које се организују у земљама у окружењу („Балканске туре“), погодује позиционирању Ниша у овом сегменту туристичке понуде. Развијање кружних путовања као производа дестинације захтева прилагођавање постојећих капацитета и изградњу нових капацитета и садржаја на којима се увелико ради.

Здравствени туризам (Spa & Wellness) - Геотерминалне воде у Нишкој Бањи су основни ресурс на коме се заснива здравствени туризам града Ниша. Туристичку

⁸⁶<http://www.visitnis.com/rast-turistickog-prometa-u-avgustu.html>

инфраструктуру у овој области углавном чине објекти и опрема „*Института Нишка Бања*“. Институт је здравствена, научно-наставна истраживачка установа која се бави лечењем и рехабилитацијом пацијената оболелих од кардиоваскуларних и реуматских болести. Институт је опремљен савременим медицинским апаратима за дијагностику лечење у областима:

- ✓ Неинвазивне кардиолошке дијагностике,
- ✓ Реуматологије и
- ✓ Ортопедске хирургије.

Укупан смештајни капацитет Института је 560 лежајева, распоређен у три стационара: „*Радон*“, „*Зеленгора*“ и „*Терме*“. Сваки од стационара чини целину за себе и располаже, осим смештајног дела и комплетним терапијским блоком (хидро, кинези, електро и пелоидо) и више различитих сала за организовану групну и индивидуалну рекреацију и забаву. У оквиру Института ради и *wellness i spa* центар „*Sense*“ где се уз благотворне утицаје термалних вода и масажа нуде следеће услуге: виросауна, тепидаријум, велвет кревет за антилулит масажу, каде за хидромасажу, целудрон, ђакузи, сауну, базен, разне врсте масажа, козметичких третмана и паковања за ревитализацију коже тела.

Пословни туризам и MICE - У сагледавању улоге и значаја пословног туризма и MICE као производа туристичке дестинације града Ниша, пошло се од визије развоја туризма града Ниша и кључних основа за позиционирање Ниша на тржишту. Захваљујући географском положају и постојећој саобраћајној инфраструктури, Ниш има могућности за развијање туристичке понуде и успешно позиционирање на тржишту пословног туризма. За успешно пласирање пословног и MICE туризма неопходна су улагања у одговарајућу инфраструктуру и прилагођавање хотелског смештаја града. Нужно је такође укључивање града Ниша у пројекат Конгресног бироа Србије „*Serbian Destination Alliance*“ чији ће задатак бити менаџмент конгресних и сајамских активности, активан наступ на MICE тржишту и промовисање овог производа.

Капацитет конгресних конференцијских сала до 500 места:

- ✓ „*Видиковац*“ – конгресна сала од 500 места, конгресна сала од 250 места,
- ✓ Хотел „*Grand*“ – конгресна сала од 330 места,
- ✓ Институт Нишка Бања, хотел „*Радон*“ – конгресна сала од 260 места. Капацитет конгресних конференцијских сала до 200 места,
- ✓ Хотел „*Tami Residence*“, конгресна сала од 180 места,
- ✓ Хотел „*Grand*“ – конгресна сала од 130 места.

Капацитет конгресних конференцијских сала до 100 места:

- ✓ Хотел „*Tami Residence*“, конгресна сала од 60 места, конгресна сала од 40 места, конгресна сала од 30 места,
- ✓ Хотел „*Александар*“ конгресна сала 100 места,

✓ Институт Нишка Бања, хотел „*Радон*“ – конгресна сала од 60 места.

Манифестациони туризам - Диферентна предност града Ниша у односу на остале градове Србије, а што није искоришћено у маркетинг сврхе су догађаји. У граду Нишу се у току године организује велики број догађаја - културних, забавних, музичких, спортских. Неки од њих су међународног значаја и по броју посетилаца и имиџу су се издвојили од осталих (последњих година, то је „*Nisville*“). Они пружају могућност за управљање тражњом у току године (повећање тражње у периодима ниског нивоа). „*Nisville*“ је постао водећи најпосећенији џез фестивал југоисточне Европе, са укупном посетом од 100.000 људи за време 4 дана фестивала и на пратећим концертима у Србији и региону.

Сеоски туризам није само боравак туриста у сеоским домаћинствима, већ обухвата и излете у околне пределе, обилазак природних атракција и културно-историјских знаменитости краја, традиционалне, фолклорне и туристичке манифестације, спортске и рекреативне активности у природи, продају занатских и ручних радова и сувенира и хране и пића из кућне радиности. Сеоска домаћинства своје гостинске собе опремају у складу са традицијом свога краја, по специфичном осећају за лепо, топло, ушушкано и угодно.

Вински туризам – последњих година у експанзији у Србији. Постављена је кроз Србију саобраћајно-туристичка сигнализација која показује на смерове винских путева кроз Србију. У околини Ниша су постављени путокази ка Винским подрумима у Малчи и у Малошишту. *Вински подрум у Малчи* - у винском селу Малча, на путу римских императора надамак Ниша љубитељи вина ће моћи у преко 110 година старом винском подруму да доживе својеврсно винско путовање кроз време. У разгледању четири потпуно различита начина неговања вина, доживећете четири различите винске временске епохе и уживати у винима карактеристичним за та времена. Винско село Малча се простире на 2 хектара и кроз њега протиче Малчанска река, поред које има много уређених стаза за шетњу, мало језеро и Римски форум - отворена позорница. Заступљене су више врста винских сорти грожђа, а нама најдража је „*Црна тамјаника*“ - аутохтона винска сорта коју је манастир Буково сачувао од изумирања.⁸⁷

Специјални интереси - Ниш има неискоришћени потенцијал за комерцијализацију овог производа. Неки облици понуде специјалних интереса већ постоје (параглајдинг, рафтинг), али они нису интегрисани у укупну туристичку понуду. Маркетинг напори треба да буду усмерени на развијање пакета производа специјалних интереса и повезивање са другим туристичким производима (пословни туризам, здравствени, градски одмори) и сарадња са професионалним организацијама из иностранства. У циљу повећања свесности потенцијалних туриста према овом производу дестинације неопходно је пружање информација путем различитих средстава - интернета, каталога, пакета промотивних материјала, сајмова.

⁸⁷<http://www.visitnis.com/vinski-podrum-u-malci.html>

Пешачење (hiking) - *Hiking* и *Trekking*, су енглески термини за пешачење, односно *hiking* би представљао јачу и снажнију врсту пешачења по уредном терену. *Trekking* је узбудљиво и дуго пешачење по природи, планинским и руралним теренима са више осврта на неуређеним стазама. Некада траје и више дана. Трим стаза, стаза здравља: „Стаза здравља Нишка Бања“, „Коритник“, дужина стазе: 1.200 m.

Слободно пењање (climbing) - подразумева вештину савладавања успона на стенама снагом сопственог тела. Овај спорт представља спој менталне, физичке снаге и издржљивости. Иако спада у екстремне спортове, слободно пењање је релативно безбедан спорт уколико се поштују правила о безбедности. Природне стене за слободно пењање: Јелашничка клисура, Сићевачка клисура.

Планинарење - Готово сваког викенда планинари и љубитељи Суве планине крећу у поход на неки од њених прелепих врхова са којих се пружа несвакидашњи поглед. Осим најчешће посећиваног највишег врха Трема, планинари се често упуте и на горди Соколов камен, стеновити Мосор или се упусте у праву авантуру преласка целог гребена Суве планине, урањајући у бројне вртаче и увале. Од бројних организованих акција на Сувој планини издвајамо: „Зимски успон на Трем“ , „Ноћни успон на Трем“ , „Јесењи успон на Соколов камен“...

Планинско трчање – Стаза Соколов пут, једна од најзахтевнијих планинарских стаза на Сувој планини, намењена је и љубитељима планинског трчања. Стаза је дуга 22 km са висинском разликом од 2.169 m. Старт се налази у подножју Суве планине - Нишкој Бањи, док је циљ на врху Трем (1.809 m).⁸⁸

Лов - први трагови окупљања ловаца и почетка организованог ловства у Нишу датирају из 1895. године, где је краљ Александар Обреновић потписао први Закон о ловству (1898. године). Ловиште „Нишава“ је укупне површине 59.424 ha, од чега је ловно продуктивне површине око 44.000 ha. У ловишту се налазе скоро све аутохтоне врсте дивљачи. Посебно треба истаћи пољску јаребицу. Важно је напоменути да је ловиште „Нишава“ једно од најбогатијих ловишта овом птицом у Европи, а њени терени су познати свуда у свету. У ловишту се налазе и фазан, зец, срца, дивља свиња, препелица, грлица, пловка, шумска шљука и још доста гајених врста дивљачи.

Риболов – Најинтересантнија ловна места на Нишави налазе се у Сићевачкој клисури на делу између Ниша и Нишке Бање, а на Јужној Морави за риболовце је најинтересантнији ток реке који вијуга од ушћа Топлице у Јужну Мораву. Река Нишава богата је шараном, карашом, бабушком, кленом, скобаљем, поточном мреницом, кркушом, сомом, гречом и шутом, док се у Јужној Морави лове шарани, мрене, штука, смуђ, деверика, беовица и др.

⁸⁸<http://www.visitnis.com/planinarenje-i-slobodno-penjanje.html>

Јахање – љубитељима јахања коњички клуб „*Нониус*“ нуди рекреативно јахање у Нишу и околини. Терени за јахање: Хиподром - Коњички клуб „*Чегар*“ Железничка бб, Нишка Бања и Коњички клуб „*Нониус*“ Горње Међурово.

Jeepsafari - је авантуристички програм намењен љубитељима авантуре, природе и теренских аутомобила. За извођење овог програма користи се сплет некадашњих војних и других путева. Возећи цип упознаћете најлепше делове Суве планине, као и историју, традицију и културу становника овог краја. (*SUVA PLANINA OFF ROAD 4X4, SELIČEVICA OFF ROAD 4X4, KALAFAT OFF ROAD 4X4, SVRLJIŠKE PLANINE OFF ROAD 4X4*).

Параглајдинг пружа изузетан осећај слободе, подиже адреналин и пружа несвакидашњи поглед на природне лепоте из „птичје перспективе“. Уз искусне инструкторе и коришћење сигурносне опреме ризик овог спорта смањен је на минимум. Нишавска котлина окружена планинским венцима, представља идеалан терен за параглајдинг. Повољни ветрови и добри климатски услови додатно погодују да се на теренима у околини Ниша већ неколико година за редом одржавају светска и европска такмичења. Најбољи период за летење је од маја до септембра, мада је могуће летети током целе године. Параглајдинг полетишта: Коритник, Вишеград, Хумска чука и Балајнац.

Рафтинг програми на реци Нишави намењени су свим љубитељима реке и боравака у природи. Организатор обезбеђује чамце, весла, кациге и прслуке, а учесници су дужни да се придржавају упутстава организатора. Овај програм спада у лаке (*softplus*) програме. Рафтинг: *Долац-Островица* и *Островица-Доња Врежина*.

Спелеологија - Уколико сте љубитељ подземног света, онда су пећине у околини Ниша прави изазов за Вас. Истражите канале, доживите потпуно изненађујућа открића и упознајте њихове скривене лепоте: пећински накит, драперије, дворане, хеликтите и пећинске руже. Упознајте подземни свет Сврљишких планина и посетите Церјанску пећину, пећину Самар, Попшичку, Преконошкку пећину и остале пећине у околини.⁸⁹

Paintball је игра вештине и снажљивости, симулација борбе између два тима. Терен за *paintball* налази се у полузатвореној хали у индустријској зони, код аеродрома „*Константин Велики*“. Простире се на површини од преко 800 m². *Paintball* се може играти и на природном терену, на Каменичком вису код Ниша. *Paintball* терен: Ваздухопловаца бб.

Free climbing - У Јелашничкој и Сићевачкој клисури се налазе јединствене стене погодне за слободно пењање, где се одржавају бројне припреме и такмичења за овај све популарнији спорт.⁹⁰

⁸⁹<http://www.visitnis.com/speleologija.html>

⁹⁰<http://www.visitnis.com/free-climbing-.html>

Бициклизам - Брдски бициклизам је спорт који подразумева вожњу бицикле по неприступачном терену. Припада групи екстремних спортова. То није само спорт, већ начин и стил живота. У Нишком региону су стазе за брдски бициклизам на Сувој планини и Селичевици.

Mountainbiking - Љубитељи *mountainbikinga* могу да прелазе километре на Сувој планини, Сврљишким планинама, Селичевици или Калафату, при чему исту стазу не могу да пређу два пута. Већина стаза није обележена за *mountainbiking*, али се може возити по стазама које су маркиране за планинаре.⁹¹

⁹¹<http://www.visitnis.com/mountainbiking.html>

3. Управљање туристичким производом града Крагујевца

На простору данашње Шумадије и територије коју покрива град Крагујевац прве трагове живота, а за које имамо материјалне доказе, налазимо пре 40.000 година (пећина у селу Градац). Археолошка налазишта на овим просторима потврђују да су ови простори били насељени пре више хиљада година (насеље у Дивостину 5.300 године пре нове ере, у Доњим Грбницама око 4.000 године пре нове ере итд). Први познати податак о помену Крагујевца као села са тргом под именом Крагујевца, датира из 1476. године у смедеревском тапудефтеру. Све податке везане за Крагујевац у XVI веку можемо наћи само у турским пописима.⁹²

Крагујевац је први пут споменут у турском пописном дефтеру из 1476. године ко „*Крагуј фоча*“, бивши трг са 32 куће. Име је добио по птици крагуј (врсти јастреба) која је у средњем веку коришћена за лов, а данас заузима почасно место на градском грбу. Град се налази у Шумадији и одликује се повољним природним условима који се огледају у његовом географском положају, умереној клими, плодном земљишту и богатој флори и фауни.

Значајан је школски и универзитетски центар. Корени високог образовања у Србији везани су за Крагујевац и оснивање Лицеја у њему 1838. године. На темељу ове прве високошколске институције у Србији 1976. године основан је Универзитет у Крагујевцу. Данас Универзитет у свом саставу има 12 факултета.⁹³

Слика 28: Панорама града Крагујевца

Извор: <https://www.kragujevac.rs/>

⁹²Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

⁹³gtokg.org.rs/sr/univerzitetski-grad

3.1. Туристичко – географски положај Крагујевца

Град Крагујевац се налази у централном делу Србије, у Шумадијском округу, на стотинак километара јужно од Београда. Крагујевац је подигнут на обалама реке Лепенице, у котлини између крајњих огранака Рудника, Црног врха и Гледићких планина.

Крагујевац се налази на 44° 00' СГШ и 20° 54' ИГД. Простире се на 835 km^2 , просечна надморска висина је 173 m . На територији града се налази географски центар Србије, 8 километра северозападно од центра града, због чега Крагујевац има изузетно повољан саобраћајно-географски положај. У град се стиже из 5 важних путних праваца. Најзначајнија је повезаност са међународним Коридором 10, на 120 km јужно од Београда.⁹⁴

3.2. Релјеф

На краћем растојању на подручју града Крагујевца у погледу релјефа разликују се три дела: виши планински, средњи побрђе и ниски равничарски део. Побрђе чини прелаз између планина и равница, тј. између највишег и најнижег земљишта. Оно захвата највеће пространство на подручју града Крагујевца. Високо побрђе јавља се по дну и ободу Горњолевачке котлине. За разлику од Горњолевачке котлине, у Крагујевачкој котлини на већем пространству јавља се ниже побрђе - брежуљци по дну котлине од Корићана до села Ресника с леве стране Лепенице и до села Ботуња с десне стране. Побрђе је рашчлањено у речним долинама, те даје утисак благо заталасаног земљишта, карактеристичног за Шумадију. Пошто побрђе на подручју града чине огранци Рудника, Црног врха и Гледићких планина, занимљиво је истаћи где је тремећа крајних тачака ових планина. Рудник преко Становљанског поља, Црни врх преко Метиног брда, а Гледићке планине преко Господаревог брда својим крајњим тачкама стичу се на ушћу Ждраљице у Лепеницу (178 m). Ово је било од утицаја на положај Града и представља реткост да се неки град налази на стецишту огранака трију планина.⁹⁵

Шумадију карактерише брежуљкасто - брдовито земљиште, благо заталасано. Рудник је највећа планина у Шумадији са највишим врхом од 1.132 m . Ово подручје је добило име јер је некада било пребогато шумама, које данас заузимају четвртину укупне површине. Изграђене су вештачке акумулације: Грошничко, Гружанско, и Дуленско језеро, језеро у Шумарицама и језеро Бубањ.⁹⁶

⁹⁴<https://sr.wikipedia.org/sr>

⁹⁵Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

⁹⁶<https://sr.wikipedia.org/sr-kragujevac>

3.3. Клима

На подручју града влада умерено-континентална клима. Најтоплији месец у години на територији града је јул са просечном температуром $+27^{\circ}\text{C}$, а најхладнији јануар са -5°C . Просечна годишња температура ваздуха је $+11,5^{\circ}\text{C}$, а број влажних и тропских дана у току године је уједначен и износи у просеку од 50 до 60 дана. Просечна годишња количина падавина износи 530 *mm*. У структури атмосферских појава просечан број дана са снегом износи 30, маглом 20, а градом 2 дана.⁹⁷

3.4. Хидрографија

Хидрографију града чини подземна (изданска) вода и површинске воде (извори, реке, баре и вештачка језера). Река на подручју града, због вододржљивог терена, има доста, али услед недовољних падавина сиромашне су водом. Конфигурација терена је од утицаја на правац токова. Зато реке претежно теку од југа према северу и од запада према истоку. Лепеница је највећа и најзначајнија река града Крагујевца и крагујевачке котлине. Дуга је око 48 *km* а њене обале у центру града повезују стари армирано - бетонски мостови, први те врсте у Србији. Извире на Гледићким планинама код брда Столице у Голочелу, на надморској висини 380 метара, а улива се у Велику Мораву као лева притока код Лапова. Природних језера нема на подручју Града, а језера која постоје су вештачка (вештачке акумулације), изграђена су ради снабдевања града водом. Тако су настала: Грошничко, Гружанско и Дуленско језеро, као и језеро у Шумарицама. Такође велики значај има и Бубањ језеро.

3.5. Становништво

По попису становништва 2011. године, на територији града Крагујевца живи 179.417 становника, а у самом граду Крагујевцу живи 150.835 становника, што га чини четвртим по величини градом у Србији и првим градом по проценту урбане популације. Велики значај за стално досељавање становништва током XX века имала је чињеница да Крагујевац представља један од највећих индустријских центара у земљи, док се данас у Крагујевац досељавају претежно млади људи који студирају на Крагујевачком Универзитету. Већину становништва чине Срби, мада у граду живе и припадници многих националних заједница. Говори се српским језиком, у писању се паралелно употребљавају ћирилица и латиница.

⁹⁷Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

3.6. Природни ресурси

Природни ресурси су важан елемент развоја туристичке дестинације Крагујевца. Истичу се водени ресурси, тј. вештачка језера: Грошничко, Шумаричко, Бубањ, Гружанско и Дуленско, која се налазе у урбаном делу или у непосредној близини града.

Грошничко језеро или „Водојажа“ - је вештачко језеро на Грошничкој реци, грађено у периоду 1931-1938. године за потребе водоснабдевања Крагујевца водом. Други назив Водојажа настао је од речи зајазити, преградити, и вода, пошто је Грошничка река преграђена или зајажена, отуда и назив „Водојажа“, или преграђена вода. Комплетно језеро је *Прва зона санитарне заштите*, и на језеру су забрањене све активности (пецање, купање, камповање), али и поред тога, простор око језера је омиљено место за излетничке активности Крагујевчана.⁹⁸

Језеро Шумарице или **Шумаричко језеро** - је вештачко језеро које има свој декоративни значај. Створено је са циљем улепшавања спомен-парка Шумарице. Ово језеро има велику посећеност током летњег периода, а такође је и једно од најпознатијих купалишта у Шумадији. Језеро посећује велики број купача и риболоваца. Налази се на удаљености од 3 km од центра града, унутар комплекса Спомен парка „Крагујевачки октобар“. Језеро је богато рибом, а представља и прави рај за купаче и посетиоце који желе добру забаву. Лева страна обале је уређена, са плажом у дужини око 800 m, шеталиштем, клупама, столовима, теренима за одбојку. Туристичку понуду употпуњују и различити угоститељски објекти.

Језеро Бубањ - налази се у граду Крагујевцу, 1 km од центра града. Ово језеро спада у вештачка језера али је настало природним путем, тј. акумулацијом воде на простору бивше циглане. Напаја се са јаког извора Бубањ и падавинама. У почетку је на подручју данашњег језера било неколико мањих локви које су временом расле и од њих настало мало језеро, које се повремено повећавало. Сада има површину пеко 3 ha са просечном дубином око 0,8 m. Представља идеално место за одмор и шетњу поред воде, као и одлично место за љубитеље риболова. Око језера су постављене клупе, а ту је и ресторан са лепом баштом.⁹⁹

Гружанско језеро - је вештачко језеро код Кнића, саграђено на реци Гружи. Примарна намена акумулације је водоснабдевање Крагујевца, Краљева и околних села. Језеро нема велики број притока, поред реке Груже, мање притоке су Борачка река, потоци Ћуревац и Пењевац који током жарких летњих месеци пресушују. Језеро је богато рибом тако да се овде често организују такмичења риболоваца. Важна улога овог језера је током сеобе страних и завичаних популација птица. Језеро је и зимовалиште за неке врсте патака и гусака, јер се налази на претпостављеном моравско-вардарском миграторном путу. Забележено је 78 врста птица од којих је за 25

⁹⁸<http://gtokg.org.rs/srb/jezera/>

⁹⁹исто

утврђено да се гнезде на подручју језера. Највећи број врста је забележен у зони јаког антропогеног утицаја.¹⁰⁰

Дуленско језеро - је вештачко језеро створено 1964. године у циљу решавања проблема снабдевања водом града Крагујевца (данас се у ту сврху користе Гружанско и језеро Водојажа). Дуленско језеро се налази 20 *km* јужно од града Крагујевца, код села Дулене на Дуленској реци. Језеро је на надморској висини од 435 метара. Задњих година, због неодржавања језера, природним путем је дошло до његовог заравњивања. Зато се један део језера претворио у мочвару, и ако се ништа не учини, прети опасност да се цело језеро претвори у мочвару.

Слика 29: Грошничко језеро

Извор: <http://www.wikiwand.com/sr/>

Слика 30: Језеро Бубањ

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/jezera/>

Слика 31: Ботаничка башта

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/botanicka-basta/>

Слика 32: Акваријум у Крагујевцу

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/akvarijum/>

Ботаничка башта - Основна улога Ботаничке баште је очување разноврсности флоре, односно очување биодиверзитета. Простире се на површини од преко 18 хектара. На улазу у Ботаничку башту је простор на коме се одржавају кампови младих извиђача и друге манифестације. У самој башти има неколико зона у којима су засађене

¹⁰⁰<http://gtokg.org.rs/srb/jezera/>

биљке из Азије, Европе и Балкана. Све зоне су обележене информативним таблама, а биљке таблицама са називом и земљом порекла. Богатство Ботаничке баште чини и лавиринт у формирању, који се састоји од наших аутохтоних врста. У лавиринту је засађена и Панчићева оморика, наша локална ендемична врста.

Акваријум у Крагујевцу - Акваријум у Крагујевцу је први јавни акваријум у Србији. Налази се у просторијама Природно-математичког факултета. На преко 300 m² изложено је више од 400 акваријума, чија укупна запремина износи преко 60.000 литара. У акваријуму се може видети: живи свет копнених вода наше земље, Балканског полуострва, тропских и суптропских подручја Азије, Африке, Јужне Америке и Аустралије. Могу се видети рибе наших потока, река и језера, као и егзотичне тропске рибе. Осим риба, могу се видети и гмизавци и разне врсте бескичмењака.¹⁰¹

3.6.1. Паркови у Крагујевцу

Горњи (Велики) парк - Велики парк је најомиљеније место за шетњу Крагујевчана свих генерација. Фориран је 1898. године и на свој 110. рођендан је потпуно реновиран. Прекривен је са више од 10 хектара зеленила. Густе крошње стогодишњих стабала, обновљене пешачке стазе и новопостављене клупе представљају право место за одмор, шетњу и опуштање. У Великом парку и његовом непосредном окружењу се налазе спортски терени за кошарку, фудбал, одбојку, тенис, амерички фудбал и рукомет, затворен и отворени базени, балон сала, као и велики број угоститељских објеката.¹⁰²

Доњи (Мали) парк - Доњи или Мали парк се налази у самом центру града, у оквиру комплекса Милошев венац, поред зграде Градске тржнице. Парк је мале површине, уређен је цветним алејама и стазама. У његовом средишњем делу налази се Споменик палим Шумадинцима.

Еко-парк „Илина вода“ - Еко-парк је легат (оставштина после смрти) Светозара Андрејевића, предат на вечито уживање грађанима Крагујевца 1900. године. Последњих година захваљујући волонтерском раду грађана, чланова удружења Еко-парк који живе у том делу града, овај простор је претворен у праву малу оазу. Површина парка је преко 7 хектара, у њему се налазе клупе, љуљашке, клацкалице и други реквизити, као и терени за кошарку и фудбал. Изграђена је фонтана са водопадом висине 3,5 метара, као и 5 мини језера које повезује мали поток дужине 90 метара.

Сада постоји мини зоо-врт који има око 100 ситних животиња, а у плану је његово проширење. Направљена је и велика летња позорница. Парк је обогаћен и арборетумом - вртом који чине различите врсте лишћара и четинара који су карактеристични за Шумадију. Куриозитет у парку представља највећа скулптура „Ускришег јајета“ у

¹⁰¹<http://gtokg.org.rs/srb/akvarijum/>

¹⁰²<http://gtokg.org.rs/srb/parkovi/>

Европи, а друга у свету, направљена је од рециклираног метала, постављена је 2004. године и висока је преко 3 метра.¹⁰³

Слика 33: Горњи (Велики) парк

Извор: <https://www.kragujevac.rs/396-1-1>

Пиварски парк - У близини центра града, на Пиварском брду где су некада биле прве пиваре у Крагујевцу, налази се парк са стазама за шетњу, простором за дечју игру, и тереном за колективне спортове, за које се сматра да ће поново постати омиљено место за одмор и рекреацију житеља овог града.

Слика 34: Еко-парк „Илина вода“

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/parkovi/>

¹⁰³<http://gtokg.org.rs/srb/parkovi/>

3.7. Антропогене туристичке вредности

Крагујевац има далеко већи потенцијал антропогених, нарочито културних атракција, јер има богату историјску и културну прошлост.

Археолошко налазиште у Дивостину - Датира из периода неолита и припада винчанској и старчевачкој култури. Локалитет Дивостин представља једно од најзначајнијих археолошких налазишта на Балкану. Откривено је цело село страдало у пожару са свим пратећим археолошким материјалом, предметима употребне вредности и фигуринама (фигурине мајке, које представљају персонификацију плодности које поред Дивостина могу да се нађу још само у Винчи).¹⁰⁴

Народни музеј у Крагујевцу је 1959. године извршио мања истраживања током којих је потврђено постојање обимног винчанског материјала на овом простору. И поред тога што се налази у Дивостину, изазива велико интересовање наше и светске јавности, радови су у мањем обиму настављени тек 1967. године, да би 1968. године Дивостин истраживан у оквиру великог југословенско-америчког пројекта „*Ране земљорадничке културе на тлу централне Србије*“. До 1971. године на неолотским насељима у Дивостину истражено је 2.250 m², а пронађено је преко 100.000 предмета од печене земље, кремена, камена и животињских костију. Насеље је захватало површину од преко 15 ha, било је насељено у току старијег неолита, тј. у време старчевачке и винчанско-плочник културе.¹⁰⁵

3.7.1. Културно – историјске вредности града Крагујевца

Културно - историјски комплекс „Милошев венац“ обухвата део централног градског подручја. Овде се налазе најзначајнији објекти који датирају из времена када је Крагујевац био прва престоница модерне српске државе (1818 – 1841). Комплекс је име добио по Кнезу Милошу Обреновићу који је Крагујевац прогласио за главни град тек ослобођене Србије. Најзначајније знаменитости су сконцентрисане на левој и десној страни реке Лепенице која протиче кроз Крагујевац. Центар Крагујевца тј. тадашње нове престонице Србије, развио се у облику елипсе. Ту су настале прве државне грађевине: двор са конацима, црква, арсенал, затвор или „*апс*“, касарне, „*шпитал*“, апотека, Гимназија, Лицеј, Театар... Дворски комплекс није сачуван. Милошев конак, који је за време рата био Официрски дом, срушен је 1941. године током бомбардовања, а много пре њега је изгорео Љубичин конак („*Шарени конак*“), срушене су и све војне бараке. До данас су очувани поједини објекти који датирају из периода од 1818. до 1841. године, из друге половине XIX и почетка XX века.

Амицин конак је једина до данас сачувана зграда из комплекса Милошевог двора и сада је у склопу Народног музеја. Име је добила по управнику кнежевог двора, Сими

¹⁰⁴Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹⁰⁵<http://www.kulturonasledje.com/pristorisko-naselje-u-selu-divostin.html>

Милосављевићу – Паштрмцу, званом *Амица (ујак)*. Амицин конак је саграђен 1818. године и репрезент је балканско – оријенталног стила. Конак је служио за смештај момака из кнежеве пратње, као и за прихватање нахијских кнезова и других виђенијих намерника приликом њиховог доласка код кнеза у Крагујевац.¹⁰⁶

Слика 35: Амицин конак

Слика 36: Зграда Гимназије

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/milosev-venac/>

Зграда Старе скупштине се налази крај Старе цркве. Скупштинска зграда је подигнута 1859. године и до данас је сачувана. Зградом доминира пространа сала са стубовима која је служила за скупштинска заседања. У тој сали су доношене врло важне државне одлуке током XIX века. Овде су прочитане одредбе Берлинског уговора (1878. године) који је Србији и Црној Гори донео независност.¹⁰⁷

Слика 37: Стара (Придворна) црква

Слика 38: Споменик палим Шумадинцима

Извор: <http://www.serbiatour.rs/index.php>

Извор: <https://www.smestajkragujevac.info/>

¹⁰⁶<http://gtokg.org.rs/srb/milosev-venac/>

¹⁰⁷ исто

Конак кнеза Михаила, саграђен је 1860. године. Крајем XIX века у њему се налазио Офицерски дом. Данас су у њој управа Народног музеја и музејска библиотека.

Стара (Придворна црква) подигнута 1818. године, на месту где је некада било гробље. Кнез Милош Обреновић је био ктитор овог храма. Црква је посвећена Силаску Светог Духа на апостоле, и она је била прва митрополитанска, катедрална и дворска црква у ослобођеној Србији. У њеној порти су прокламоване готово све важне одлуке за српски народ, хатишерифи и устави. Ту је одржана Сретењска скупштина 1835. године, на којој је донет Први српски Устав. Сва скупштинска заседања до 1859. године су одржавана у порти цркве, а од те године у новоизграђеној скупштинској згради.¹⁰⁸

Зграда Гимназије, једна је од најмонументалнијих школских зграда подигнутих у Србији у XIX веку. Саграђена је 1887. године и тада је прва Гимназија у Србији, основана 1833. године добила своју зграду. Из њених учионица су 21. октобра 1941. године, Немци извели на стрељање велики број ђака и професора. Једна од учионица је претворена у Спомен учионицу, посвећену овом трагичном догађају.¹⁰⁹

Зграда Театра је изграђена 1928. године за потребе првог позоришта у Србији. На позив Кнеза Милоша, у јесен 1834. године, у Крагујевац долази Јоаким Вујић, који 1835. године оснива Књажевско-српски театар. Испред зграде се налази споменик Јоакиму Вујићу.

Зграда градске тржнице је саграђена 1828/29. године као најлепша пијачна хала у Србији, а једна од првих покривених у тадашњој Европи. Зграда до данас није променила намену.

Споменик палим Шумадинцима се налази у Малом парку, код градске Тржнице. Овај споменик је постављен 1932. године и дело је познатог вајара Антуна Аугустинчића. Посвећен је борцима палим у ратовима за ослобођење од 1804. до 1918. године. Грађен је на крстастој основи. До уздигнутог каменог постоља води неколико степеница кружног тока, а на самом подножју уметнута су четири рељефа. На постаменту су четири групе фигура, ливене у бронзи, које симболизују четири поколења и четири историјске епохе, кроз четири догађаја, Први и Други српски устанак, Балканске ратове и Први светски рат. Из средине постамента уздиже се стуб обложен плочама гранита на чијем је врху смештена статуа девојке, ливена у бронзи, у искораку са подигнуто руком изнад главе. У руци девојка држи круну.

Зграда Старе Ливнице је један од најстаријих индустријских објеката на овим просторима. Када је 1851. године Тополивница премештена из Београда у Крагујевац, почела је изградња индустријског објекта. Садашња зграда Ливнице је из осамдесетих година XIX века и саграђена је делимично на темељима некадашње Тополивнице.

¹⁰⁸<http://gtokg.org.rs/srb/milosev-venac/>

¹⁰⁹исто

Грађена је по угледу на сличне индустријске објекте ове врсте у Немачкој и Француској. Данас се у њој налази Музеј „Стара Ливница“.¹¹⁰

3.7.2. Тргови и споменици

Трг „Крст“ - комплетно старо градско језгро, односно главна улица и простор око трга где су се дешавала многа историјска значајна догађања, спада у споменике од великог значаја. Одатле се град ширио, према наредби кнеза Милоша о ширењу вароши око двора, и на том потезу је постојала највећа концентрација занатских радњи, дућана, хотела, гостионица.

Споменик палим Шумадинцима - се налази у Малом парку код градске пијаце; постављен је 1932. године и дело је познатог вајара Антуна Аугустинчића.

Споменик Тополивцу - споменик представља радника - ливца, а постављен је после Другог светског рата. Потиче из времена експанзије индустрије и јаког утицаја радничке класе у Крагујевцу и Србији. Налази се испред улаза у Управну зграду „Заставе“.

Споменик Јоакиму Вујићу - је рад крагујевачког вајара Николе Коке Јанковића. Откривен је 1985. године поводом прославе 150 година од оснивања позоришта у Крагујевцу и Србији. Јоаким Вујић је био први директор театра, па је у ту част и настао споменик „оцу позоришне уметности“ у Србији. Споменик се налази у близини Прве крагујевачке гимназије и Театра.¹¹¹

Споменик Вуку Караџићу - налази се на Ђачком тргу испред зграде Прве крагујевачке гимназије. Подигнут је 1987. године, на двестоту годишњицу од рођења Вука Караџића. Рад је вајара Александра Зарина. Вук Караџић је био српски филолог, реформатор српског језика, сакупљач народних песама, писац првог речника српског језика и преводилац Новог завета. У Крагујевцу је боравио више пута у периоду од 1820 – 1841. године.

Споменик Краљу Александру I Карађорђевићу - постављен је у насељу Стара радничка колонија, испред зграде Соколане, а на иницијативу Соколског друштва, старих „Колонаца“ и многих грађана Крагујевца. Аутор споменика је вајар Зоран Илић.

Споменик Николи Тесли - налази се испред зграде данашњег Факултета инжењерских наука. Дело је нашег најпознатијег вајара Николе Коке Јанковића, а постављен је 2010. године у оквиру завршне свечаности прославе 50 година Машинског факултета у Крагујевцу.

Споменик Радомиру Путнику - Постављен је 1992. године на истоименом тргу испред зграде Суда и дело је вајара Николе Коке Јовановића. Посвећен је великом

¹¹⁰ <http://gtokg.org.rs/srb/milosev-venac/>

¹¹¹ <http://gtokg.org.rs/srb/spomenici/>

војсковођи из Првог светског рата, Радомиру Путнику, рођеном Крагујевчанину. Био је војник и војсковођа пуних 40 година и сматра се творцем модерне српске војске. Гимназију је завршио у Крагујевцу, а војничко звање стекао је у Артиљеријској школи у Београду.

Слика 39: Споменик Тополивцу

Извор: <https://sr.wikipedia.org/>

Слика 40: Споменик Јоакиму Вујићу

Извор: <http://www.panoramio.com>

Споменик Јовану Ристићу - Јован Ристић, познати политичар, дипломата и историчар рођен је у Крагујевцу 1831. године. Био је представник Србије на Берлинском конгресу 1878. године, на коме је Србији призната независност. Споменик у његову част налази се на платоу површине хиљаду квадратних метара, у близини доњег моста, на обали реке Лепенице. Дело је крагујевачког вајара Зорана Илића, а откривен је 2004. године.¹¹²

Слика 41: Споменик Јовану Ристићу

Извор: <https://www.ana.rs/forum/index.php?topic=209087.300>

Споменик - фонтана - Налази се у центру града, посвећен је борцима против фашизма, па се крај њега сваке године почасним плотунима обележава 9. мај, Дан победе над фашизмом.

¹¹²<http://gtokg.org.rs/srb/spomenici/>

Споменик „1300 каплара“ - Налази се на територији Шумарица, поред пута за Горњи Милановац који су у Првом светском рату четири чете Скопског ђачког батаљона 18. новембра 1914. године кренуле на распоред Првој српској армији. То су били ђаци, поднаредници, упућени на фронт како би повратили морал исцрпљеној и десеткованој српској војсци и заменили изгинуле старешине.¹¹³

Споменик „Успење“ - Подигнут је 2007. године у самом центру града. Споменик је дело Крагујевчана, архитекте Наташе Атанасијевић и вајара Зорана Илића. Висок је 9,5 метара и има партерни део, а на степеничастом делу са четири плоче су уклесана имена Крагујевчана који су изгубили животе у ратовима у периоду од 1990. до 1999. године.¹¹⁴

Споменик првом Лицеју у Србији - Откривен је 27. јануар 2010. године на месту где је у XIX веку био господар Јевремов конак, у коме је био смештен крагујевачки Лицеј, претеча београдског универзитета. Тиме је обележена 170 - годишњица прве прославе школске славе Свети Сава одржане у Лицеју 1840. године.¹¹⁵

Слика 42: Споменик „1300 каплара“, Споменик „Успење“, Споменик првом Лицеју

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/spomenici/>

Спомен-парк „Крагујевачки октобар“ - представља спомен комплекс подигнут у знак сећања на недужне жртве Крагујевачког масакра који су починили припадници Вермахта 21. октобра 1941. године. Тог дана немачки окупатори су у Шумарицама стрељали око 3.000 становника Крагујевца и околних места, а међу њима је било и 300 ученика крагујевачких средњих школа и шегрта који су већ радили, као и 15 дечака, чистача обуће, од 12 до 15 година старости.

¹¹³<http://gtokg.org.rs/srb/spomenici>

¹¹⁴исто

¹¹⁵исто

Централни део спомен-парка, недалеко од музеја, заузима најчувенији споменик који симболизује птицу сломљених крила, асоцирајући на прекинуту младост стрељаних ђака, али и на ознаку V3 („Пето три“), одељење гимназије из кога су стрељани сви ученици. Ово је место на коме се 21. октобра сваке године одржава традиционална манифестација позната и ван Србије, „Велики школски час“, којом се одаје почаст стрељаним ђацима и њиховим професорима који су пошли својом вољом не желећи да оставе своје ученике, попут професора који је изрекао чувену реченицу: „Пуцајте, ја и сада држим час“, уклесану на једној од стена поред споменика.¹¹⁶

Споменици унутар парка - У спомен на жртве стрељања читав простор Шумарица је претворен у спомен-парк у коме се налази укупно дванаест монументалних споменика везаних уз Крагујевачки октобар:

„Споменик стрељаним ђацима“ је дело вајара Миодрага Живковића, изграђен од бетона 1963. године. Налази се на месту где је стрељана највећа група ученика заједно са 18 професора. То је грандиозна скулптура у којој се моћни, разгранати блок од белог бетона преображава у нежну птицу сломљених крила, прекинуту у лету. Симболизује полет и снагу младости пресечене у тренутку када се спрема да се отисне у живот. Овај споменик постао је симбол спомен парка и града Крагујевца.¹¹⁷

Слика 43: „Споменик стрељаним ђацима“

Извор: <https://www.flickr.com/photos/122549974@N05/15489016509>

„Споменик бола и пркоса“ - је први споменик који је изграђен у парку 1959. године. Дело је вајара Анте Гржетића. Подигнут је на месту где је 21. октобра 1941. године у Шумарицама стрељана једина жена - Нада Наумовић. Кроз чистоћу обраде

¹¹⁶https://sr.wikipedia.org/sr-el/Спомен-парк_Крагујевачки_октобар

¹¹⁷исто

мермерног блока представљене су фигуре мушкарци и жене у самртном грчу. Женски лик, снажно извијен унатраг, још увек пркоси смрти, а мушки, болно савијен у оштром луку напред полако пада ка земљи.¹¹⁸

„Споменик отпора и слободе“ - вајар Анте Гржетић, бронза и бетон, изграђен 1966. године. Овај рад представља смртно рањеног човека клонуле главе, који се последњим трзајем, напетих мишића, бори за још неки тренутак живота. Али, изнад њега се уздиже бели обелиск, као тријумф живота над смрћу, а његова апстрактна форма се на врху раздваја у латинично слово „V“, симбол победе.¹¹⁹

Споменик „Кристалини цвет“ - архитекта Небојша Деља, бетон, изграђен 1968. године. Посвећен је петнаесторици дечака Роми, чистача обуће од 12 до 15 година старости, који су стрељани са једном групом одраслих. Геометријски сведеним формама цвета и заобљеним чашицама симболизује тек развијени пупољак, пресечен на два дела. Белина цвета истиче моралну чистоћу дечака, а црне чашице, поред боје њиховог тена, асоцирају на смрт и таму подземног света.

Споменик „Камени спавач“ - архитекте Градимир и Јелица Боснић, изграђен 1970. године. Међу стрељаним Крагујевчанима било је доста људи из околних села и њима је посвећен споменик „Камени спавач“. Представља посебну целину у оквиру спомен-парка. Венцем од бетонских блокова, неједнаке висине и заобљеним и масивним мраморним скулптурама, овај споменик подсећа на сеоско двориште у коме доминирају стогови сена.

Споменик „Сто за једног“ - вајар Нандор Глид, бронза, изграђен 1980. године. Бронзаним спомеником „Сто за једног“ окрутна наредба генерала Бемеа је ликовно уобличена кроз мрежу испреплетених и деформисаних људских тела, чији се облици постепено губе и прерастају у велико, моћно стабло.¹²⁰

Спомен-обележје народа Хрватске („Кругови“) - вајар Војин Бакић и архитекте Јосип и Силвана Сајсл, челик, изграђен 1981. године. Спомен обележје народа Хрватске „Кругови“ се састоји од седам међусобно повезаних челичних дискова и представља светлосно средиште које обједињује три гробнице. Кругови, као симболи савршенства, овде су деформисани, чиме аутор показује да је живот на овом месту 21. октобра 1941. године био далеко од тог савршенства. И сваки од кругова представља стрељане људе у паду.¹²¹

Споменик „Против зла“ - вајар Мигел Ромо, мермер, изграђен 1991. године поводом 50. годишњице масакра. Споменик „Против зла“ је обликован као коцкаст, компактан мермерни блок с уклесаним религиозним симболима из Апокалипсе, који говоре о праведној казни или награди за учињена (не)дела.¹²²

¹¹⁸https://sr.wikipedia.org/sr-el/Спомен-парк_Крагујевачки_октобар

¹¹⁹исто

¹²⁰исто

¹²¹исто

¹²²исто

Споменик стрељаним Србима и Јеврејима - је дело вајара Милорада Зорбића, а поклон је израелског града Бат Јама. Споменик је од мермера и изграђен је 1991. године. Налази се ван територије спомен-парка, на месту где су Немци стрељали припаднике два народа. Споменик је у облику коцке и симболизује вечну успомену на јединство Срба и Јевреја који су заједно отишли у смрт. Такође споменик симболизује шестокраку Давидову звезду.

Споменик пријатељства - је дело румунског архитекте Антон Стојкуа, који је изграђен од бетона 1994. године. Споменик је поклон румунског града Питештија. Споменик је обликован као књига, а раширени листови се трансформишу у број 21. Поглед на споменик са предње стране асоцира на голуба, симбол мира.

Скулптура „Суђаје“ - је бронзана фигура која се прва види на улазу у парк. Налази се испред музеја 21. октобар. Инспирисана је старословенском митологијом, по којој су Суђаје биле божанства, три жене, које долазе после рођења детета и одређују му судбину или, како се још називало, срећу. Лепе девојке представљају добру срећу, док старе жене лошу. Управо старе жене које су представљене на овој фигури приказују судбину људи који почивају у парку.¹²³

Скулптура „Човек без илузија“ - је бронзана фигура која се налази испред музеја 21. октобар. Фигура представља мршаваог човека издужених руку и ногу који седи на ниској столици, док му је глава клонула на груди. У руци држи три увела цвета која су малаксало спуштена на колена. Скулптура као да се повија и тежи да пропадне у земљу.

Споменик „Вечни пламен слободе“ - је дело вајара Драгана Ђорђевића, изграђен 1978. године. Упалио га је председник СФРЈ Јосип Броз Тито. У континуитету је горео два месеца, затим пуштан повремено, да би потом био потпуно угашен. Обновљен је 21. октобра 2011. године. Два пута је био мета вандала, који су 2012. и 2013. године украли месингани горионик.¹²⁴

Споменик стрељаним Словацима - Меморијални комплекс „Чехословачко гробље“ или „Словачко гробље“ налази се у југоисточном делу спомен-парка „Крагујевачки октобар“. На њему су сахрањени стрељани аустро-угарски војници, међу којима је било највише Словака из околине Тренчина који су се налазили у 71. пешадијском пуку.¹²⁵

Старо војничко гробље – При самом уласку у спомен-парк, са леве стране пута за Горњи Милановац, налази се једно од најстаријих војничких гробља у Шумадији, које је настало у XIX веку. На њему је сахрањен велики број војника из Српско-турских ратова (1876-1878), Балканских ратова, као и из Првог светског рата. Испред гробља постављена је лавља фигура дуга 2,2 метара и висока 1 метар. Аустријанци су је

¹²³https://sr.wikipedia.org/sr-el/Спомен-парк_Крагујевачки_октобар

¹²⁴исто

¹²⁵исто

пренели из Тополе 1915. године и наредили да се постави испред гробља на коме су сахрањени њихови војници, умрли или погинули у Шумадији.¹²⁶

Спомен-парк је проглашен за непокретно добро као знаменито место од изузетног националног значаја 27. децембра 1979. године.

Слика 44: Споменик “Сто за једног”

Слика 45: Скулптура „Суђаје“

Извор: <http://www.spomenpark.rs/rs/foto-galerija/item/38-spomenici>

Слика 46: Старо војничко гробље

Извор: https://sr.wikipedia.org/sr-el/Спомен-парк_Крагујевачки_октобар

¹²⁶https://sr.wikipedia.org/sr-el/Спомен-парк_Крагујевачки_октобар

3.7.3. Цркве и манастири

Манастир Благовештење Рудничко је основан крајем XIV века у време кнеза Лазара, а изграђен је око 1400. године. Налази се у подножју планине Рудник, крај реке Сребренице, код села Страгари. Ктитор је непознат. Првобитне фреске су настале на прелазу из XIV у XV век, а најстарија је „*Страшни суд*“. Рушен је и обнављан током векова, да би потпуно био обновљен у XX веку. У њему су боравили Карађорђе, Јоаким Вујућ, Феликс Каниц и други.¹²⁷

Манастир Вољавча налази се на источним обронцима Рудника, недалеко од Страгара. Црква посвећена Архангелу Михаилу саграђена је почетком XV века. Ктитор је нижи властелин Михајло Кончиновић. Турци су у више наврата рушили и палили овај манастир који је обновљен 1590. године први пут, али је коначни изглед добио 1838. године подизањем куле звонаре. У манастиру је одржано прво заседање Правитељствујућег совјета 1805. године на челу са протом Матијом Ненадовићем и у њему данас постоји спомен-соба посвећена том догађају.¹²⁸

Манастир Петковица подигнут је на благим обронцима Рудника, недалеко од Страгара. Од пространог манастирског комплекса са низом грађевина, очувани су делимично црква са припратом, стара некропола и делови оградног зида. Црква је скромних димензија, правоугаоне основе. Недалеко од Петковице су остаци великог утврђења, средњовековног града Сребренице. У овом утврђењу је одржан сабор на којем је деспот Стефан одредио за свог наследника Ђурђа Бранковића. Највероватније је да су оба комплекса истовремено настала у доба краља Драгутина, крајем XIII века.¹²⁹

Манастир Драча се налази на десет километара западно од Крагујевца. Ктитор је обер-капетан Станиша Марковић Млатишума, а црква је посвећена Светом Николи. Манастир је подигнут 1734. године, док је живопис из 1735. године. Међутим, приликом истраживања у цркви су нађени трагови старијег слоја фресака, па се претпоставља да је на том месту постојала старија црква, заснована у другој половини XVI века. Током XVIII и XIX века манастир је био значајан културни и духовни центар овог дела Србије.¹³⁰

Манастир Дивостин утемељио је деспот Стефан почетком XV века, али о томе нису сачувани материјални трагови. Обновљен је 1872. године у духу моравске архитектуре. Црква није могла да се статички санира, па је срушена 1969. године и на истом месту је саграђена нова. Посвећен је Благовестима Пресвете Богородице. У порти цркве ловци су поставили чесму изнад које је портрет у рељефу Краља Милана Обреновића (1854-1901), првог почасног председника Ловачког савеза Србије. Испод портрета израђена је икона посвећена Пресветој Богородици. Портрет је рад вајара Симеона Роксандића док су икону у мозаику радили Миљан и Јекатерина Милетић.

¹²⁷<http://gtokg.org.rs/srb/manastiri>

¹²⁸исто

¹²⁹исто

¹³⁰исто

Манастир Липар у селу Доња Сабанта, на истоименом брду, на десет километара од Крагујевца основан је манастир. Манастирска црква посвећена Светом великомученику Георгију подигнута је 1936. године на темељима старог храма. Црква је малих димензија, складно грађена, правоугаоне основе. Липар се везује за српског романтичарског песника и сликара Ђуре Јакшића.¹³¹

Слика 47: Манастир Петковица

Слика 48: Манастир Драча

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/manastiri/>

Слика 49: Манастир Липар

Слика 50: Манастир Ралетинац

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/manastiri/>

Манастир Денковац се налази у долини Дуленске реке, у близини Великих Пчелица. Није познато време утемељења, а према народном предању то је доба краља Драгутина (крај XIII и почетак XIV века). По предању, ктиторке манастира Ралетинац, Саринац и Денковац су биле три сестре, Рала, Дена и Сара, које су крајем XIV века избегле од Турака и засновале ова три манастира на месту удаљеном од путева. Денковац је био утврђени манастир. Коначно је уништен и расељен у XVII веку, а

¹³¹<http://gtokg.org.rs/srb/manastiri/>

обнова је почела тек 1965. године. Црква је посвећена Успењу Пресвете Богородице и грађена је у духу моравске школе.¹³²

Манастир Саринац налази се на малом платоу изнад Дуленске реке, код Великих Пчелица. Према предању настао је крајем XIV века, али су од првобитних грађевина остали само нејасни трагови темеља. Обнова је новијег датума и још увек траје.

Манастир Ралетинац налази се недалеко од села Велике Пчелице и територијално припада Рековцу. Посвећен је Светим апостолима Петру и Павлу. По предању, Ралетинац је основан као испосница манастира Денковац. Данас је самосталан. Црква је једнобродна са засведеним сводом, док је припрата декоративнија. Унутрашњост цркве је једноставно украшена.¹³³

3.7.4. Грађевине

Кућа Светозара Марковића у Крагујевцу је подигнута у првој половини XIX века. Као једна од ретких примера нашег градитељства тога времена који се очувао до данашњих дана, представља непокретно културно добро као споменик културе од изузетног значаја. Данас је у кући смештен музеј Светозара Марковића, обележена је спомен-плочом, а у дворишту се налази и спомен-биста Светозара Марковића.¹³⁴

Зграда окружног суда - подигнута између 1902. и 1904. године, која спада у споменике културе од изузетног значаја. Две алегоричке скулптуре постављене су на крајеве кровног венца (женске фигуре „Правда“ и „Закон“).

3.7.5. Установе културе

Град има богато културно-историјско наслеђе. У периоду од 1818 - 1841. године био је престоница кнежевине Србије и у њему су основане културно-просветне и научне институције:

- „Гимназија“ – прва средња школа у Србији,
- „Књажевско-српски театар“ – прво позориште у Србији,
- „Лицеј“ – претеча Универзитета у Београду,
- „Србска канцеларија“ – прва судска институција,
- Народна библиотека „Вук Караџић“,
- „Абрашевић“ – центар за неговање традиционалне културе,
- Студентски културни центар.

Народни музеј има одељење за археологију, етнографију, историју Крагујевца и Шумадије и ликовне уметности. У археолошком одељењу чува се више од 10.000

¹³²<http://gtokg.org.rs/srb/manastiri/>

¹³³исто

¹³⁴https://sr.wikipedia.org/sr-el/Кућа_Светозара_Марковића_у_Крагујевцу

инвентарисаних и преко 100.000 предмета студијског материјала. Ликовна збирка располаже са више од 1.000 уметничких дела изузетне вредности, посебно српског сликарства.

Музеј „Стара ливница“ - лоциран је у старој ливници и приказује век ипо развоја индустрије у Крагујевцу и Србији.

Музеј „Застава“ - лоциран је у старој ливници и презентира век ипо развоја индустрије у Крагујевцу и Србији.

Историјски архив Шумадије - прикупља и сређује архивску грађу са подручја седам општина Шумадије и располаже са више од 700 дужних метара архивске грађе са 780 регистратура и стотинама хиљада оригиналних историјских докумената.

Завод за заштиту споменика културе - брине о очувању и заштити културних добара на ширем подручју централне Србије. О презентацији и афирмацији филмске уметности брине предузеће „Шумадија филм“.

3.7.6. Манифестације

Град Крагујевац је домаћин и покровитељ великог броја манифестација, које се одржавају током године. Од културних манифестација које имају посебан значај, издвајају се:

Јоаким Фест - је био фестивал најбољих позоришних представа Србије по текстовима домаћих аутора. Јоаким Фест се одржавао сваке године од 7 - 15. маја од 2004. до 2011. године у Крагујевцу, у Књажевско-српском театру. Фестивал је добио име по Јоакиму Вујићу (1772 - 1847), писцу, преводиоцу, учитељу страних језика, универзалном позоришном ствараоцу, директору Књажевско-српског театра у Крагујевцу 1835/36. године. Домаћин Фестивала је Књажевско-српски театар, организатор Дирекција Фестивала главни покровитељ Град Крагујевац.¹³⁵

Јоаким Интер Фест - Међународни позоришни фестивал малих сцена. Фестивал је основан 2006. године и представља најмлађи позоришни фестивал у граду. Одржава се од 7. до 15. октобра сваке године на сцени Књажевско-српског театра. Организатор је Књажевско-српски театар.

Позоришни сусрети ученика гимназија Србије - Фестивал представља афирмисано стваралаштво младих гимназијалаца из области драмских уметности из целе Србије. Домаћини су ученици Прве крагујевачке гимназије и њихови родитељи. Постоји од 1997. године. Одржава се у другој половини априла и траје десет дана. Организатор је Прва крагујевачка гимназија.

¹³⁵Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

Дечије спортске игре - Спортска манифестација која се одржава сваке године у периоду летњег распуста. Циљ ове манифестације је анимирање младих, обogaћивање и омасовљавање физичких активности кроз спортске турнире најмлађих. Одржава се на спортским теренима у Крагујевцу. Организатор је Спортско удружење „Дечије спортске игре Крагујевац“.

Дечји карневал - Одржава се у оквиру свечаности прославе Дана града. Карневалска поворка деце предшколског и школског узраста, плесних школа, спортских друштава се креће централним градских улицама до позорнице на којој се изводи богат сценски програм. Стручни жири бира најлепше маске, а најкреативнији ученици карневала награђени су пригодним наградама. Организатор је Градска туристичка организација „Крагујевац“.

Златна искра - међународни луткарски фестивал је основан 1999. године. Представља јединствени луткарски фестивал у Србији, препознатљив и у европским оквирима. Одржава се на позорници Позоришта за децу, средином маја, и траје 7 дана. Организатор је Позориште за децу.¹³⁶

Октобру хододарје - ОКТОХ - Традиционалне камерне музичке свечаности посвећене крагујевачком октобру, које се одржавају од 1975. године. Млади уметници из земље и иностранства изводе дела угледних композитора. Одржавају се током октобра месеца, у сали Прве крагујевачке гимназије и трају више недеља. Организатор је Спомен парк „Крагујевачки октобар“.

Велики школски час - Одржава се 21. октобра у спомен на страшни злочин стрељања 1941. године. Комеморативна свечаност се одржава од 1971. године покрај Споменика стрељаним ђацима и професорима. За овај музичко-сценски догађај бирају се дела са пацифистичким порукама реномираних домаћи и страних књижевника. Организатор је Спомен парк „Крагујевачки октобар“.¹³⁷

Интернационални салон антиратне карикатуре - Изложба се организује бијенално и постоји последњих 28 година. Позив се упућује карикатуристима широм света. Одржава се 20. октобра сваке непарне године са почетком у 18 часова у Галерији Народног музеја, у склопу крагујевачких Октобарских свечаности. Након премијерног представљања у Крагујевцу изложба наставља своју антиратну мисију по свету.

КРАФ - Крагујевачки Фестивал Антиратног и Ангажованог Филма - Традиционална филмска манифестација, основана 2007. године. Одржава се у склопу „Крагујевачких октобарских свечаности“ у термину од 20. до 30. октобра. Жеља организатора је да се порука мира „Крагујевачког октобра“ прошири путем нових уметничких форми. Током фестивалских дана приказује се велики број филмова аутора из целог света, претежно новије продукције, који су учествовали и добијали признања на међународним филмским фестивалима. Организатор је *HBO Millennium* из Крагујевца.

¹³⁶ Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹³⁷ Исто

Међународни фестивал камерних хорова - Основан је 1996. године и одржава се бијенално. Концерти интернационалних хорова се одржавају у сали Прве крагујевачке гимназије, на платоу испред и у холу зграде Суда. Поред концерата у Крагујевцу, концертне представе се одржавају и у другим градовима Србије. Организатор је Академски камерни хор „Лицеум“.¹³⁸

Интернационални фестивал хармонике - Манифестација са дугом традицијом, од 1989. године. Одржава се у периоду од 4. до 14. јула сваке године, у сали Прве крагујевачке гимназије. Учесници ове манифестације су победници највећих и најпрестижнијих светских такмичења у хармоници. Организатор је музичка школа „Др Милоје Милојевић“.

Фића фест - представља традиционално окупљање власника и љубитеља фића са простора бивше Југославије. Одржава се од 2005. године у јуну месецу. Организатор је Удружење љубитеља фића и Градска туристичка организација „Крагујевац“.¹³⁹

Богојављанско пливање за „Крст часни“ - Традиционална манифестација, одржава се 19. јануара, на језеру у Шумарицама. Организатор је „Свебор“ и суорганизатор је Градска туристичка организација „Крагујевац“.

Дан града - Дан града се прославља 6. маја на Ђурђевдан јер је тог дана 1818. године Крагујевац проглашен за престоницу. Тих дана се у част овог значајног датума за историју града, организују бројне свечаности: изложбе, концерти, књижевне вечери и ватромет. Организатор је Скупштина града.

Међународна изложба паса свих раса ЦАЦИБ - Одржава се у априлу месецу, у Великом парку. Традиционално добро посећена манифестација, која окупља велики број учесника и љубитеља паса. Организатор је кинолошко друштво „Крагујевац“.¹⁴⁰

3.8. Смештајни капацитети

У Крагујевцу је двадесетих година XX века постојало 3 хотела, који су и данас објекти са највећим смештајним капацитетима. Од средине деведесетих отворено је више приватних пансиона и вила са мањим капацитетима и нижим категоријама. Гледајући категоризацију постојећих објеката можемо закључити да су сви смештајни објекти са две или три звездице, значи хотели ниже категорије. Ипак, сви су са уређеним, реновираним собама и садржајима који прате потребе савременог туристе.¹⁴¹

Град располаже значајним смештајним капацитетима, који обухватају око 500 лежајева. Значајнији хотели су: „Зеленгора“, „Шумарице“ и „Крагујевац“.

¹³⁸Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹³⁹исто

¹⁴⁰исто

¹⁴¹Стратегија одрживог развоја града Крагујевца 2012-2017, Крагујевац, 2011.

Хотел „Крагујевац“ је смештен у строгом центру града. Од оснивања и његове градње представља један од заштитних симбола града. Поред комплетно опремљених соба, хотел поседује Конгресни центар, Аперитив бар и два ресторана од којих је један новоотворени ресторан „Панорама“ на последњем, осмом спрату хотела. Највиша тачка у самом центру града, доступна панорамским лифтом, нуди одличан поглед на град и шире окружење.¹⁴²

Слика 51: Хотел „Крагујевац“

Извор: <https://www.booking.com/hotel/rs/kragujevac.sr.html>

Слика 52: Хотел „Зеленгора“

Извор: http://www.hotelzelengora.com/wp-content/uploads/2017/03/DJI_0022.jpg

Хотел „Шумарице“ је удаљен 3 километара од центра града и смештен у срцу Спомен парка. Саграђен у традиционалном стилу шумадијске архитектуре, у очуваној природи, представља идеално место за одмор и рекреацију, пословне сусрете, симпозијуме и семинаре. Све собе су модерно опремљене, а гостима је на располагању

¹⁴²Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

и „Титов апартман“ који је и данас сачувао аутентични изглед и оригинални намештај.

Хотел „Зеленгора“ је здање очуване лепоте прошлих времена и духа. Налази се у строгом градском језгру, спајајући две изузетно динамичне пешачке зоне у којима се одвија интензивни друштвени и пословни живот града. Један је од најстаријих хотела у Србији, са традицијом дугом преко 120 година.¹⁴³

У граду се налази мноштво угоститељских објеката а преко двадесет ресторана се налази на списку који препоручује локална туристичка организација. Понуда је разноврсна и у граду се може наћи све од модерних ресторана и ресторана брзе хране, преко тематски урађених простора за специфичне укусе, до традиционалних шумадијских кафана.

Кафана „Ловац“ се налази у најужем центру града и својим гостима нуди специјалитете ловачке кухиње. На менију се такође и налазе специјалитети домаће кухиње, што употпуњује комплетну понуду. Правом ужитку доприносе и ансамбли који свирају староградску музику.¹⁴⁴

Ресторан „Двориште“ смештен је готово у центру града, а ипак је поштеђен градске буке, на обали језера Бубањ. Својим гостима нуди специјалитете националне и интернационалне кухиње.

Кафана „Стара Србија“ је једна од најстаријих кафана у граду, смештена у самом центру града, недалеко од хотела „Зеленгора“. Дуго је и сама била центар друштвеног живота Крагујевчана. Своју дугу историју и традицију сада користи да и у овом модерном времену понуди вредности које не губе на значају, квалитет, добар угођај, пријатно расположење.¹⁴⁵

3.9. Туристички промет

Наступи на сајмовима у земљи и окружењу, разне промотивне кампање, штампани материјал, интернет промоција доприносе већој посећености града Крагујевца. Отварање „Шумадија сајма“, а у новије време успостављање производње „Фијат аутомобила Србија“, организовање бројних спортских догађаја, као и различитих конгреса, семинара и нових културних манифестација утицали су да се број остварених ноћења увећа. Број гостију и ноћења говоре о томе да Крагујевац има потенцијала за туристички развој. На развој туризма не утиче само повећан промет посетилаца, већ и њихов трошак за храну, пиће, смештај, куповину сувенира, шопинг, улазнице за разне

¹⁴³Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹⁴⁴Исто

¹⁴⁵Исто

културне и друге садржаје. Самим тим је развој туризма неодвојив од развоја града, који би имао користи.¹⁴⁶

Табела 3: Туристички промет на подручју града Крагујевца

година	доласци			ноћења		
	укупно	страни	домаћи	укупно	страни	домаћи
2013.	32.114	15.814	16.300	82.500	50.648	31.852
2014.	33.620	15.680	17.940	66.371	33.836	32.535
2015.	39.187	17.501	21.686	76.239	37.272	38.967
2016.	43.232	19.434	23.798	86.534	40.298	46.236

Извор: Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020

На основу података из табеле можемо закључити да се број туриста од 2013. год. када је град посетило 32.114 туриста повећавао, па је 2016. године град посетило 43.232 туриста. Број домаћих туриста је током посматраног периода већи од страних туриста.

Број остварених ноћења је у 2013. години износио 82.500, наредне године долази до опадања (66.371), да би од 2015. бележио пораст на 76.239 и 2016. године достигао цифру од 86.534 ноћења. У периоду 2013. и 2014. год. запажа се већи број ноћења страних туриста (2013. год. 50.648 и 2014. год. 33.836 ноћења страних туриста), а у периоду 2015. и 2016. год. повећава се учешће броја ноћења домаћих туриста (2015. год. 38.967 и 2016. год. 46.236 ноћења домаћих туриста).

Укупан број гостију, за првих 6 месеци 2017. године, у Крагујевцу је износио 24.091, а остварено је 46.233 ноћења. У односу на првих 6 месеци прошле године, укупан број туриста повећан је за 18 %, а број ноћења повећан је за 22 %. Домаћи гости чинили су око 58%, док је учешће страних гостију 42%. Што се броја ноћења тиче, домаћи гости остварили су 55%, а страни 45%. Број домаћих гостију у односу на прошлу годину повећан је за 14% (12.307), док је број страних туриста повећан за 24% (8.114 прошле године). Број ноћења домаћих туриста повећан је за 12% (22.461 прошле године), а број ноћења страних туриста повећан је за 35% (15.515 прошле године).¹⁴⁷

3.10. Врсте туристичких производа

Захваљујући великом броју природних и антропогених ресурса, који су део туристичке понуде града Крагујевца, развијени су различити облици туризма, који привлаче госте током читаве године. Носиоци развоја туризма Крагујевца представљају следећи туристички производи:

Градски туризам - Подразумева посету граду и огледа се у различитим активностима које се обављају у њему. Богатство туристичке понуде града утиче на

¹⁴⁶Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹⁴⁷<http://gtokg.org.rs/srb/povecan-broj-turista-u-kragujevcu-4>

туристе приликом одабира дестинације, али и на обим туристичке потрошње и дужину боравка. Понуда се пре свега односи на историјско наслеђе. Међутим Крагујевац служи и као „смештајна база“ за туристе који из њега одлазе на рурална подручја, као универзитетски центар и град младих, интересантан је и као „citybreak“ дестинација, а захваљујући саобраћајно-географском положају и као транзитна дестинација.¹⁴⁸ Градски туризам представља и огроман потенцијал за развој града Крагујевца због чињенице да поседује препознатљиве и аутентичне туристичке вредности као и познату манифестацију „*Велики школски час*“ која се одржава у Спомен парку „*Крагујевачки октобар*“. Градско језгро је, са урбанистичког аспекта, јединствено у Србији уз адекватно укомпоновану културну баштину.

Кружна путовања - Кружна путовања се организују са циљем да се клијентима понуде иновативнији програм уз помоћ којих ће упознати Шумадију и Централну Србију. Због тога се и организују у пратњи професионалних водича.¹⁴⁹

Здравствени туризам (Spa & Wellness) - се на дужи рок може показати веома значајно за Крагујевац, јер у непосредној близини града постоје многи испитани и неиспитани локалитети са минералним и термоминералним водама. Ипак, на кратки рок се здравствени туризам мора фокусирати на бржи развој постојећих сегмената производа са стратегијом високог квалитета, али ниских трошкова, и у првој фази се не треба пуно очекивати од крагујевачког здравственог туризма.

Пословни туризми MICE - крајем XIX и почетком XX века Крагујевац је постао јак трговачки центар који привлачи велики број досељеника. Долазак „*Фијата*“ у град условио је развој привреде и масовну производњу аутомобила а тиме и стварању малих и средњих предузећа. Такве тенденције у развоју привреде утичу на побољшање имиџа Крагујевца као значајне дестинације пословног туризма уз прилагођавање понуде захтевима пословних туриста.

Манифестациони туризам - Крагујевац нема много интернационалних догађаја, иако су многе манифестације интернационалног типа. „*Дан града*“ је највећа крагујевачка манифестација и она чије ефекте треба максимизирати, јер током тродневних дешавања око 6. маја град посети доста странаца, а ова велика манифестација обухвата и многе друге појединачне догађаје који тада почињу или се завршавају (Међународни цез фестивал, Интернационални позоришни фестивал и Међународни луткарски фестивал, уз традиционалне бесплатне концерте на платоу испред скупштине града током све три вечери). Остале манифестације такође могу бити вредне труда, јер многе имају потенцијал да постану интернационално значајне.

Сеоски туризам - То је вид туризма који подразумева бројне активности, услуге и додатне садржаје које организује рурално становништво на сопственом домаћинству. Циљ је привлачење што већег броја гостију и стварање додатног прихода. Рурални туризам чине сеоска домаћинства, активности у природи, еко туризам, културни

¹⁴⁸Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹⁴⁹ исто

туризам, рурално искуство и остали комбиновани облици туризма посебних интереса. Рурални туризам одликује природна околина, слаба инфраструктура, сталне индивидуалне активности и мали објекти. Гости који се одлучују за одмор на селу желе да уживају у руралној средини, гастрономији, одласку на природне атракције, обиђу културно историјске споменике, али и да учествују у лову, риболову и уживају у јахачком спорту. Најзаинтересованије су породице са децом, пензионери и индивидуалци и групе које долазе због посебног интереса (бициклизам, јахање, лов, риболов и друго).¹⁵⁰

Село Страгари је атрактивно због језера на коме је омогућен риболов. На овом подручју налази се и изузетно богато и цењено ловиште крупне и ситне дивљачи. Погодно је и за друге видове активног одмора, брање гљива, лековитог биља, бициклизма и параглајдинга. У Страгарима се сваке године, за Светог Илију, уз традиционални вашар, одржава манифестација „Шумадијски дани шљиве“, а традиционалан је постао и спортски меморијал „Душан Милошевић“, који се организује у част члана првог олимпијског тима Србије на играма у Стокхолму 1912. године.

Слика 53: Село Страгари

Извор: <http://gtokg.org.rs/srb/seoski-turizam-domacinstva/>

Остала села у околини Крагујевца, као што су: Маслошево, Кутлово, Влакча, Мала Врбица, Каменица, Велики Шењ и друга, спремни су да понуде традиционалне гурманске шумадијске специјалитете. Могућност брања лековитог биља, лова, риболова и параглајдинга представљају посебан вид рекреације. Гости могу организовано да посете и културно-историјске и природне знаменитости овог краја.

¹⁵⁰ Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

За развој руралног туризма неопходно је улагање у инфраструктуру и очување животне средине. Потребно је применити одговарајућу стандардизацију и категоризацију услуга, посебно што се тиче смештаја, али и едуковати сеоске домаћине. Боље позиционирање туристичког производа наших села требало би посматрати кроз очуваност природне средине, богатство културног наслеђа села, разноликост туристичког производа, гостољубивост становништва.¹⁵¹

Вински туризам - На територији Србије одређено је девет путева, а један од њих је и Вински пут Шумадије, који обухвата и град Крагујевац. На територији града Крагујевца се налазе две винарије и вински бар. За развој винског туризма града и региона значајан је Вински витешки ред Шумадије, који је организатор престижног Салона вина, као и Удружење винара Шумадије и Асоцијација сомелијера Шумадије.

Винарија „ART WINE“ се налази на осунчаним обронцима Гледићких планина, на удаљености око 6 километара од града, у селу Грошница. На идеалној експозицији (југозапад) и одличној надморској висини од 300 m, са специфичним микроклиматским условима, налазе се виногради и подрум вина, као и сала за дегустацију. Врхунски квалитет вина и модерна енолошка технологија уз традиционални поступак су приоритет и карактеристика винарије, а тренутни капацитет производње око 6.000 боца. Винарија је део Винског пута Шумадије.¹⁵²

Винарија „Рујевица“ - Винарија и сеоско домаћинство „Рујевица“ налази се у селу Драче, на десетом километру од Крагујевца, на путу за Горњи Милановац. Поседује 5 хектара винограда под засадама домаћих сорти прокупца и црне и беле тамјанике, као и интернационалним сортама мерло, шардоне и каберне сувињон. У оквиру винарије су вински подрум са савременом винском опремом и дегустациона сала у којој се организују дегустације за групе са преко 6 особа. У оквиру винарије су и два апартмана за смештај гостију.

Winebar „Престоница“ - у хотелу „Стари град“ је једна сасвим нова прича у Крагујевцу. Уз музику и пријатну атмосферу, Крагујевчани, али и туристи могу да уживају у разним врстама домаћих и иностраних вина и укусној храни, прилагођеној винској карти. Идеја је да гости доживе нешто ново и другачије. У Winebar-у се одржавају и промоције винарија, дегустације и семинари за оне који желе да науче нешто више о вину. Завидан број домаћих и иностраних етикета које могу да се купе, али и да се наруче као вина „на чашу“ и боцу, уз поменути амбијент, представља одличну прилику за истински енофилски ужитак.

Специјални интереси - Као туристички производ представља одморишну активност која се одвија у природном окружењу углавном на отвореном простору. Производи посебних интереса су везани за одређену сезону мада мањи број активности траје током целе године. Обично представљају додатну активност у време главног одмора. На територији Крагујевца су заступљене следеће активности:

¹⁵¹Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹⁵²исто

- 1) планинарско пешачење - на обронцима трију планина: Рудника, Гледићке планине и Црни врх,
- 2) лов,
- 3) риболов.

Планинско пешачење - Планине су богате биљним и животињским светом, нетакнутом природом, природним реткостима, изворима, потоцима, речицама, културно-историјским споменицима. Све то пружа одличне услове за лагано и средње тешко пешачење, уз ангажовање стручних планинарских водича, како за планинаре тако и за рекреативце.

Ловни и риболовни туризам - Крагујевац се сматра колевком ловства Србије зато што је овде 1887. године основана прва ловачка дружина „Шумадија“. Први почасни председник Ловачког савеза Србије, чији је иницијатор оснивања била крагујевачка ловачка дружина, био је Краљ Милан Обреновић.

Град Крагујевац окружен је богатим ловиштима ситне и крупне дивљачи. На територији Крагујевца постоје два ловачка удружења, „Шумадија“ из Крагујевца (најстарије удружење у земљи) и „Сребрница“ из Страгара. Делом једног ловишта – „Рудника“ газдује ЈП „Србијашуме“ Београд, Шумско газдинство „Крагујевац“. Ловишта су атрактивна и имају доста атрактивне дивљачи. Најзаступљеније врсте су: сrneћа дивљач, дивља свиња, фазан, зец, препелица, грлица, лисица, куна, шакал, јазавац итд. Постоје бројни ловно-смештајни објекти који су спремни да дочекају туристе - ловце за добар одстрел, али и за дружења на традиционалним ловачким манифестацијама и саборима.

На подручју Крагујевца постоји могућност риболова на језерима (у самом Крагујевцу и ван града), али и на планинским рекама. Прелепа природа, мир и богат рибљи фонд пружају одличне могућности за добар улов. Риболовцима су на располагању језера: Гружа, Бубањ, Шумарице, као и језеро у Страгарима, и планинске реке: Јасеница, Сребрница и Каменичка река. Најзаступљеније рибе су: сом, штука, бабушка, бодорка, смуђ, америчко сомче, деверика, клен, поточна мрена и беовица.¹⁵³

Спортско-рекреативни туризам - овај облик туризма има велику развојну шансу у погледу организације спортских такмичења и дуге традиције у неговању спорта и различитих спортских дисциплина. Крагујевац располаже великим бројем терена (Градски стадион „Чика Дача“, спортска хала „Језеро“, градским базенима, теренима за мале спортове и др.).

Екскурзионо-манифестациони туризам - значајан сегмент туристичке понуде Крагујевца представљају манифестације: „Велики школски час“, „Јоаким Фест“ и др. Најпосећенија дестинација са аспекта екскурзија и излета је свакако спомен парк „Крагујевачки октобар“.

¹⁵³<http://gtokg.org.rs/srb/lov-i-ribolov/>

Транзитни туризам - Развојем друмског саобраћаја постиже се могућност кретања већег броја људи, чиме се позитивно утиче на бржи развој туризма. Организација превоза један је од најзначајнијих фактора туристичког развоја у целини, тако да је скоро немогуће одвојити путнички саобраћај од туристичког путовања. Велики утицај друмског саобраћаја на развој туризма може се објаснити бројним повољностима које аутомобил пружа учесницима туристичких кретања, а које се огледају у великој мобилности, флексибилности и економичности овог превозног средства.

Културни туризам - Има дугу традицију и везује се за посету културно-историјским знаменитостима у граду- Комплексу „Милошев Венац“ (22 ha у градском центру), Спомен парку „21. октобар“ (352 ha у грађевинском реону), Кнежевом арсеналу као и манастирима на територији града. Иако постоји дуга традиција, постоје и неповољне карактеристике за развој. То су пре свега лоша финансијска ситуација у институцијама културе и мала улагања, лоше стање инфраструктуре, застареле поставке, неадекватно радно време у односу на потребе туриста да викендом организују путовања и краће одморе. Поред тога, у реновираним хотелима нерадо примају ђаке и студенте, тако да највећи број екскурзија само прође кроз град.

Верски туризам - Један је од најстаријих облика туризма. Економски је користан вид туризма будући да је потребно да се ходочасницима у таквим местима пруже различити инфраструктурни, гастрономски, културни и остали садржаји, дакле долази до повећаних инвестиција на поједином месту. Средњовековни манастири у околини града имају значајну историјску и културну вредност. Треба их више промовисати и туристички приказати, а за то је потребна и боља промотивна активност као и инфраструктурна улагања у побољшање стање саобраћајне инфраструктуре и сигнализације, како би постали доступнији. Манастири који се налазе на територији града су: Благовештење, Вољавча, Петковица, Драча, Дивостин, Денковац, Ралетинац, Саринац.¹⁵⁴

3.11. SWOT анализа града Ниша и града Крагујевца

Смисао ове анализе се огледа у томе што помаже менаџерима да идентификују садашње и будуће шансе, као и претње из окружења (екстерне факторе), с једне и слабости (интерне факторе), с друге стране. Основна идеја SWOT анализе је да се њоме омогући такво развојно понашање у туризму које ће обезбеђивати максимално коришћење снага и шанси, с једне стране, и минимизирање претњи и слабости таквом развоју, с друге стране.¹⁵⁵

¹⁵⁴Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹⁵⁵Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, 2016.

Табела 4: SWOT анализа града Ниша и града Крагујевца

СНАГЕ		СЛАБОСТИ	
Град Ниш	Град Крагујевац	Град Ниш	Град Крагујевац
✓ повољан географско положај, ✓ чувена гостопримљивост и гостољубивост становника Ниша, ✓ саобраћајно чвориште, ✓ препознатљиви гастрономски специјалитети, ✓ богатство подземних геотермалних вода нишке котлине, ✓ дугогодишње искуство организованог бањског туризма Нишке бање, ✓ недирнута просторства брда и планина на самом ободу града која пружају изванредан потенцијал за туризам специјалних интереса, ✓ родни град римског цара Константина Великог, ✓ културно-историјско наслеђе различитих епоха и култура, ✓ конкурентне цене ванпансионске потрошње, ✓ аутохтона јужњачка музика, ✓ препознатљива непосредност јужњачког духа становништва – мераклијско уживање, ✓ оригинални догађаји и манифестације са дугогодишњом традицијом, ✓ постојање Туристичке организације Ниша, средње туристичке школе и факултета	✓ Повољан географско-саобраћајни (друмски) положај близина Коридора 10 веза са свим већим центрима у региону- Црна Гора, Босна, ✓ Изузетно богата историја и култура- прва престоница модерне српске државе, период Деспотовине, други престонички период, индустријализација Србије, Спомен парк Шумарице, 21. октобар, ✓ Статистички на првом месту по бројности крупне дивљачи- једино отворено ловиште у Србији муфлона лопатара у Страгарима, ✓ Први и једини слатководни акваријум у Србији, ✓ Добри услови за развој спортског туризма- услови за већа спортска такмичења и припреме, чак и међународних такмичења, ✓ Постојање квалификованог људског кадра у области туризма, ✓ Сајамски град, ✓ Крагујевац индустријска престоница централне Србије данас (важно за пословни и конгресни туризам), ✓ Универзитетски град- 12 факултета и	✓ непостојање туристичког бренда и свести о Нишу као туристичкој дестинацији, ✓ недостатак локалне визије и стратегије развоја туризма, ✓ недовољно развијена туристичка инфраструктура, ✓ непримењивање закона, контроле и казнене политике код инцидената на подручју заштите животне средине и комуналних престапа, ✓ недовољна туристичка сигнализација, ✓ лоше одржавање културних добара, ✓ непrepoзнавање туризма као профитабилне привредне делатности, ✓ недостатак квалификованих туристичких менаџера, ✓ недовољна комуникација локалних институција које учествују у креирању туристичког производа.	✓ Недовољно развијени туристички локалитети, на пример визиторски центар географског центра Србије, ✓ Недовољно коришћење постојећих стручних кадрова у туризму, ✓ Недовољно искоришћени потенцијали за развој сеоског туризма, ✓ Стари запуштени туристички објекти (планинарски дом на Жежељу, дом на Бешњаји), ✓ Недовољно развијена туристичка инфраструктура- паркинг, видиковци, одморишта, бициклистичке и планинарске стазе, инфо табле за сеоска домаћинства, ✓ Лоша саобраћајно-телекомуникациона инфраструктура у сеоским подручјима; прилози, интернет, ГПС, мобилна телефонија, ✓ Недовољно развијени туристички производи, ✓ Недовољно развијена савест запослених у објектима које посећују туристи о значају туризма, ✓ Мали број туристичких инфо центара, ✓ Недовољан број запослених образованих туристичких кадрова, ✓ Мали буџет локалне туристичке организације за

за туризам.	✓ 18.000 студената, Клинички центар-везано за дентални туризам, клинички центар покрива популацију од 2 милиона људи, ✓ Очувани и ретки објекти народног стваралаштва-собрашице само у порти цркве у Лужницама и у Ваљевоу, ✓ Знамените личности- први пилот у Србији, први бициклиста, први олимпијац, Ђура Јакшић; постојање знаменитих личности и манифестације везаних за поједине људе, ✓ Манастир Вољавче који има своју посебност.		✓ промоцију туризма, Непостојање високопрофитних туристичких атракција попут аква паркова, зоолошких вртова, фонтана, ✓ Недовољно развијени туристички локалитети, ✓ Непостојање рецептивних туристичких агенција, ✓ Недовољан број сертификованих водича и аниматора, ✓ Недовољно искоришћене природне вредности за активан одмор, ✓ Неповољна структура смештајних капацитета- немамо хотел са 4 звездице, немамо hostel, ✓ Недовољно развијене и популаризоване манифестације од интернационалног и националног значаја.
МОГУЋНОСТИ		ПРЕТЊЕ	
Град Ниш	Град Крагујевац	Град Ниш	Град Крагујевац
✓ довршетак аутопутева на коридору 10 ка Бугарској и Македонији, ✓ јачање јавно-приватног партнерства, ✓ раст тражње за организацијом сајамских манифестација у јужној Србији, ✓ могућност коришћења фондова Европске уније, ✓ близина ски центра на Копанику и Старој планини.	✓ Изградња музеја ловства- први ловачки савез и удружење су направљени у Крагујевцу- зависи од Ловачког савеза Србије, ✓ Кнежев арсенал (адаптација) надлежна институција, ✓ Организација међународних спортских такмичења, ✓ Дентални туризам-интересовање странаца да долазе у Србију ради стоматолошких интервенција, ✓ Развој омладинског (школског) туризма-редовно	✓ могућа нестабилна политичка и економска ситуација, ✓ централизација Србије и одлив младог становништва у главни град, ✓ јачање конкурентских дестинација.	✓ Неуређеност законског оквира за реализацију школског туризма, ✓ Непостојање Министарства туризма, ✓ Недовољна заинтересованост локалних власти за развој туризма, ✓ Недовољан број фондова доступан за аплицирање пројектним предлозима из области туризма, ✓ Искљученост Крагујевца из програма прекограничне сарадње, ✓ Неусклађена и непотпуна законска регулатива у области

	организованање екскурзија, ✓ Проширење сајамског простора, ✓ Сарадња ЛУ са ресорним Министарствима, ✓ Пораст интересовања туриста из иностранства за сеоски туризам, ✓ ЕУ фондови- нови програмски период, ✓ Остали међународни и домаћи фондови, ✓ Могућност међуопштинске сарадње.		туризма, ✓ У републичким стратешким документима нема Централне Србије, ✓ Конкурентне дестинације у Србији и земљама у окружењу, ✓ Неадекватно развијена статистичка методологија за праћење туристичког промета- одсуство туристичког регистра, ✓ Неразвијени сви видови саобраћаја, ✓ Лош имиџ Србије.
--	--	--	--

Извор: Стратегија развоја туризма града Ниша 2011 - 2016, Ниш, 2011. и Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020.

У идентификовању основа за позиционирање града Ниша полазимо од предности и реалних потенцијала града:

- да је регионални, економски и универзитетски центар,
- место сусрета пословног света из земље и региона,
- богатство манифестацијама и догађајима за различите циљане групе,
- богатство минералним изворима и могућност развоја здравственог туризма,
- велики број транзитних туриста,
- богатство културним и историјским наслеђем,
- град између модерног и традиционалног,
- гостопримљиви људи који прихватају госте из целог света.

Посебну пажњу треба посветити слабостима и претњама и утицати на њихово санирање. Потребно је побољшати туристичку сигнализацију и туристичку инфраструктуру, посветити више пажње очувању животне средине и одржавању културних добара као и повећати обим туристичке пропаганде, повећати ниво квалитета услуга и броја квалитетних смештајних капацитета. Такође треба повећати обим како културних, тако и забавних и спортских догађаја у укупну туристичку понуду града.

Да би се снаге и шансе адекватно искористиле, а слабости и претње умањиле, потребно је одабрати приоритетне потенцијале у које треба улагати како би се формирала конкретна туристичка понуда града, примамљива и у довољној мери специфична у односу на сличну понуду околних места. Добра полазна основа је већ постављена истицањем „*Милошевог венца*“ као централне туристичке атракције која симболизује Крагујевац као „*Прву престоницу модерне Србије*“, а у истој равни је и оближњи „*Забрањени град*“.

Као негативне ствари треба нагласити недовољну туристичку сигнализацију и обележавање знаменитости и недостатак паркинг простора поред туристичких

локација, али и недовољну осмишљеност туристичких атракција и занимљивих садржаја, као и недовољну анимацију туриста да посете постојеће знаменитости. Са позитивне стране се налази отвореност и срдачност становништва, које веома позитивно гледа на развој туризма. Још једна предност је извршена приватизација хотелских и ресторанских капацитета, што је већ довело до адаптација и подизања нивоа услуга.

4. Перспективе развоја туристичких производа града Ниша и града Крагујевца

У савременим условима - условима све снажнијег дејства научно-техничког прогреса и развоја високих технологија, човеку је све више неопходан одмор и рекреација. При томе, врста одмора је условљена животном и радном средином, оствареним приходима, као и достигнутим нивоом образовања и културе, а савремена туристичка кретања су резултат и бенефиција према запосленима, које се рефлектују кроз социјалну политику, тј. праву на плаћени годишњи одмор и основном праву човека на коришћење одмора.

Постоје бројни фактори који, у савременим условима, могу утицати, односно који утичу на доношење одлуке о путовањима. Највећи и најзначајнији фактор су трошкови, стављени у однос са приходима туриста. Будући да већа тражња води нижим ценама, са транспортним и трошковима смештаја који опадају са порастом броја туриста, можемо уочити директну везу између трошкова, цена и тражње. Наведена корелација може послужити као основа за објашњење оштрог рата ценама у „индустрији туризма“, које карактерише у протеклих двадесет и више година, а чији је главни циљ освајање нових делова тржишта и повећање броја туриста.

Треба да се подстиче развој позитивног имиџа на светском тржишту, обезбеди заштита и одрживо коришћење природе и културног наслеђа као ресурса за развој туризма, побољша квалитет живота становништва и обезбеди заштиту туристичких потрошача.

У савременим условима развоја туризма, акценат је не на квантитативном, већ на квалитативном аспект. При томе, претходни циљеви се не бришу, већ једноставно допуњују новим, који наглашавају потребу очувања здраве животне средине уз задовољавање све разноврснијих потреба туриста.

Будући развој туризма требало би да обухвати широк спектар различитих циљева. Неки од њих би могли бити: веће инвестирање у развој туристичке инфраструктуре, поспешивање различитих видова туризма, очување културних, религиозних и историјских вредности, заштита природних богатстава, поштовање националних и међународних стандарда, усаглашеност са еколошким стандардима, укључивање локалног становништва у туризам, дефинисање препознатљивих туристичких производа и атрактивних дестинација.

Треба искористити атрактивне дестинације где туристи желе да упознају лепоту нових подручја. У то спадају велики потенцијал подземних и надземних вода, бање, планине, археолошка налазишта и културно-историјски споменици. Циљеви развоја туризма који су садржани у Стратегији развоја туризма Републике Србије су:

- отварање нових радних места и запошљавања становништва код развоја туризма и залагање за остварење што већих прихода из ове важне економске активности;
- правилно дефинисање туристичких производа који би се својом активношћу издвојили од других туристичких производа, као и усаглашеност са међународним стандардима квалитета;
- развој туризма уз одговарајућу заштиту животне средине и без угрожавања квалитета туристичких ресурса како би се њихова постојаност искористила и за будући развој.

Зависно од тога који циљ је конкретно у питању, они се могу остварити применом различитих мера и подстицаја. Држава је та која треба да одигра главну улогу у остварењу већине циљева и треба да ради на обезбеђењу потребних инвестиција за изградњу и побољшање инфраструктуре, на пружању повољних кредита, неповратних давања и других бенефиција као помоћ и подршка развоју туризма.

Свака туристичка дестинација подразумева одређене основне елементе, који треба да привуку пажњу туриста како би баш њој указали своје поверење. Ти елементи су: атрактивност дестинације, услови за боравак и услуге у дестинацији, приступачност, имиџ, цене, људски ресурси, а број туриста је показатељ добре дефинисаности тих елемената.¹⁵⁶

Ниш има велики развојни потенцијал због доброг саобраћајног положаја и све веће тражње на интернационалним тржиштима за кратким одморима у градовима. Ниш има потребне ресурсе и атракције које је врло лако понудити домаћим и страним туристима, а развој градског одмора треба да представља први корак према развоју осталих производа, попут кружних путовања, посебних интереса и догађаја.

Успешни развој градског туризма не може се очекивати без сталних и бројних ваздушних веза са главним европским градовима и пре свега присуства нискобуџетних авио компанија. Не занемарујући фактор „вредности за новац“, стратегија ниских цена туристичких производа и услуга је изузетно важна, од које у великој мери зависи позиционирање на туристичком тржишту. Висок приоритет треба дати и повећању квалитета производа и услуга по интернационалним стандардима, следећи стратегију диференцирања и специјализације туристичких производа и услуга по међународним стандардима и повећања свеукупне вредности за клијенте. Пре свега, Ниш треба да понуди производе који се заснивају на властитим вредностима, попут културног наслеђа, локалне гастрономије, забаве, трговине, као и архитектуру и амбијенталне целине везујући их за одређене историјске догађаје. Не треба заборавити ни квалитет саобраћајница, јер умногоме зависе од добрих услова доступности до саме дестинације и унутар ње.

Узимајући то у обзир, конкурентска стратегија, ослања се на млађе и средњедобне старосне циљне групе и фокусира на забаву и манифестације. Поред Београда и Новог

¹⁵⁶Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, 2016.

Сада, Ниш располаже наслеђеном базичном инфраструктуром коју треба брзо модернизовати и професионално комерцијализовати на међународном тржишту. У том смислу модел развоја одмора у Нишу треба да садржи следеће кључне планове и активности: привлачење нискобуџетних авиокомпанија, план брзе рехабилитације хотела, мотела и дечијих одмаралишта, довођење страних хотелских ланаца, повезивање са кључним организаторима одмора на европском тржишту, унапређење трговине, забаве и ресторатерских услуга, штампање модерног итинерера Ниша и календара интернационално релевантних догађаја, едуковање специјализованих водича за обилазак Ниша и околине и друго.¹⁵⁷

Инфраструктура представља најважнији инструмент целокупног развоја једне локалне заједнице. Степен развијености инфраструктурних система и услуга директно утиче на обим и интензитет коришћења створених, изграђених ресурса као и на коришћење природних богатстава свих врста.

Слабости града Ниша у области туристичке инфраструктуре је: недостатак локалне визије и стратегије развоја инфраструктуре у служби туризма, што представља полазну основу за планирање и развој инфра и супраструктуре, потом, недовољно развијена туристичка инфраструктура на културно-историјским споменицима ради комфорнијег боравка туриста, непримењивање законских мера и казнене политике код инцидената на подручју заштите животне средине и комуналних преступа, недовољно развијена туристичка сигнализација, укључујући и лоше одржавање археолошких споменика.

Конкурентност једне туристичке дестинације заснива се на њеним посебностима и предностима у односу на друге, које је потребно препознати у маркетинг плану. Маркетинг план треба да се заснива на реалном туристичком потенцијалу, с једне стране, и перцепцији туриста и туристичких организација, с друге стране. Добро дефинисане туристичке атракције и туристички производ боље ће се вредновати на тржишту. У том смислу, важан је и начин на који ће се град представити као нова, пожељна и привлачна туристичка дестинација. Један од програма треба да се односи и на креирање туристичког брэнда Ниша, тако што ће се истаћи вредности које Ниш има и узети у обзир потребе циљаног тржишта. Такође, смештајни капацитети не задовољавају стандарде квалитета, недостатак система категоризације алтернативних смештајних капацитета, недостатак додатних услуга и специјализације за туристичке производе, недостатак удруживања хотелског сектора, организатора путовања и путничких агенција и недостатак сарадње јавног и приватног сектора. У данашње време, са освртом на неколико претходних година, које су свету донеле опадање финансијске моћи платежно способне средње класе, као и највећег конзумента туристичких производа у свету и самим тим смањењем њихове зоне комфора, за своје место на глобалној, европској, балканској и регионалној туристичкој мапи, град Ниш мора да се позиционира освеженим, али добро опробаним туристичким производима, као и да у своју лепезу уврсти потпуно нове понуде које ће новим, глобално повезаним генерацијама туриста обезбедити доживљај који ће дуго памтити.

¹⁵⁷Стратегија развоја туризма града Ниша 2011-2016, Ниш, 2011.

Могуће врсте туристичких производа би се огледале у комбинацији неколико активности, већ постојећих туристичких производа, прављењем јединствене туристичке понуде која би укључивала градску туру са једном од адреналинских активности у Нишу: *City brake* са Нишавском регатом, Велика балканска тура са параглајдинг активностима на падинама Суве планине изнад Нишке бање, лечилишно-здравствени туризам са пешачким турама, винске туре са коњичким спортовима, бициклизам са слободним пењањем. Адреналински туризам би могао бити употпуњен туризам и обиласцима Церјанске пећине, са обученим спелео водичима, што би целокупну понуду града подигло на још већи ниво. За овакве комбинације туристичких производа, неопходна је координирана акција свих чинилаца у ланцу туристичке привреде, за чије усклађивање и јединствен наступ на тржишту би била задужена Туристичка Организација Ниша. Од туристичких агенција, хотелијера, угоститеља, водичке службе, комуналне полиције, туристичке инспекције, до радника на бензинским пумпама, киосцима, мењачницама, сувенирницама, *gift shop-овима*. Ланац привредних субјеката и појединаца у туристичкој привреди је разнолик, што чини туризам својеврсним просторним, природним, временским и антропогеним феноменом.¹⁵⁸

Промовисање града **Крагујевца**, као прве престонице модерне Србије, комплекс „*Милошев венац*“ требало би да представља симбол тог значајног периода, који би дао граду извесну препознатљивост у туристичком смислу и повољно утицао на развој свих видова туризма. Популаризација овог комплекса би у краћем року и уз најмање напора дала значајне резултате. Оближњи „*Забрањени град*“, са индустријским музејем „*Стара ливница*“, најстаријих производних халама у Србији и другим одлично очуваним атракцијама до скоро недоступним за посетиоце требало би развијати у садржају презентације „*Милошевог венца*“.

Пословни туризам након XX века доживљава успон, када је дошло до обнављања старих пословних сарадњи и стварања нових које погодује пословном туризму. Потребно је саградити објекте који ће омогућити још бољи развој пословног туризма. Везан је за туристичко разгледање града, *city break* и кружна путовања. Свакако да гостима, који пословно долазе у град треба понудити наведене туристичке услуге. Пословни туризам се економски одражава на смештајне капацитете, посете представама, утакмицама и свим другим догађајима у граду.¹⁵⁹

Манифестације представљају догађаје који у великој мери могу да допринесу повећању атрактивности одређеног места, а самим тим и повећању туристичког промета. Истичу се манифестације: у мају се прославља Дан града, а у октобру се одржавају Октобарске свечаности, када Крагујевац посети више десетине хиљада посетилаца.

Конгреси представљају организацију семинара, конгреса, научних и пословних скупова. Конгреси се одржавају више деценија уназад, а последњих година понуда је у многоме обогачена отварањем Шумадија сајма.

¹⁵⁸Стратегија развоја туризма града Ниша 2011-2016, Ниш, 2011.

¹⁵⁹Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

Кључни фактори успеха су свакако доступност (саобраћајна повезаност и добра инфраструктура), смештајни капацитети, систем резервисања (*booking*) и комерцијализација. Важно је да се конгреси, семинари и друга стручна предавања убаце у каталог туристичке понуде као и доступност свих важних података на интернету (хотели, информације о превозу и дестинације). За сада постоји проблем да се Крагујевац укључи у Конгресни биро Србије, јер још увек има недовољно смештајних јединица са 4 звездице.¹⁶⁰

Сеоски туризам представља алтернативу градском туризму. Иако није истакнут као примарни туристички производ, овај облик туризма омогућава комбиновање понуде градског туризма и природних лепота околине града. Потенцијал за развој овог облика туризма представљају нетакнута природа са разноврсним рељефним, хидрографским и вегетационим привлачностима специфичним за Шумадију.

Крагујевац поседује добре услове за развој спортско-рекреативног туризма које се огледа кроз посећеност парку Шумарице са језером, Великом парку са спортским теренима и базеном, језеру Бубањ, спортској хали „*Језеро*“. Потребно је изградити нове спортско рекреативне комплексе који ће привући већи број туриста.

Због специфичности транзитног туризма, као облика туристичких кретања, организација туристичке понуде за транзитне туристе мора бити сконцентрисана на уске зоне, односно поред транзитних путева. Транзитна путовања могу бити у виду кратког предаха или продуженог боравка од два, три или више дана, у зависности шта се путнику у транзиту понуди као туристички производ. Град Крагујевац, захваљујући свом централном положају и мрежи значајних саобраћајница које кроз њега или недалеко од њега пролазе има добре услове за развој транзитног туризма. Коридор 10 и државни путеви I реда потенцијал су за формирање садржаја у функцији транзитног туризма у ширем појасу важних коридора, уз унапређење маркетинга везаног за информисање потенцијалних туриста о вредностима града Крагујевца.¹⁶¹

¹⁶⁰Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020, Крагујевац, 2014.

¹⁶¹Исто

5. Додатак: Туристички аранжман

Travel Turs, д.о.о.

Обилићев Венац 4, 18000 НИШ, Србија

Тел/Факс +381 18 5578 788

Email: traveltursnis@gmail.com

Текући рачун 105-000007755590-01 АИК Банка

Ниш – Крагујевац

23.08. – 26.08.2018.

4 дана/ 3 ноћи

Аутобусом из Лесковца

1. дан (23. 08. 2018.) Лесковац-Ниш

Полазак из Лесковца у 7:00 h. Долазак у Нишку Бању. Шетња главном улицом, обилазак „Радона“, слободно време за кафу и краћи одмор. Обилазак Медијане, Теле Куле, и одлазак на Чегар. Ручак у кафани „Стара Србија“. Обилазак града: Казанцијско сокаче и споменик Стевану Сремцу и Калчи, кућа Стамболијских, одлазак у Народни музеј, шетња до трга краља Александра и воза „Баба Милке“. Смештај у хотел „*Tami Residence*“. Одлазак до Синђелићевог трга, посета Народном позоришту.

2. дан (24.08.2018.) Ниш

Доручак. Посета меморијалном парку Бубањ, посета логору „12. фебруар“, обилазак Нишке тврђаве и слободно време за кафу. Обилазак ранохришћанске гробнице у Јагодин мали, ручак у кафани Галија. Шетња Нишавским кејом и обилазак споменика: споменик и спомен обележје цару Константину, споменик Шабану Бајрамовићу, спомен обележје страдалим у НАТО бомбардовању, Чаирска чесма, зграда Градоначелника, трг краља Милана и истоимени споменик, фонтана. Слободно време - посета тржном центру „Форум“. Вечера у хотелу „*Tami Residence*“. Слободно време - факултативно, посета манифестацији „Филмски сусрети“.

3. дан (25.08.2018.) Ниш-Крагујевац

Доручак. Напуштање хотела и полазак за Крагујевац 9:00 h. Долазак у Крагујевац и одлазак у Мали парк. Обилазак: споменик палим Шумадинцима, комплекс „*Милошев венац*“: Конак кнеза Михајла - сада Народни музеј, Амицин конак, Зграда старе скупштине, Стара (Придворна) црква - црква светог Духа, зграда Гимназије- испред споменик Вуку Караџићу, зграда Театра и споменик Јоакиму Вујићу, музеј „Стара

ливница“ и споменик Тополивцу. Слободно време за ручак и кафу. Одлазак до „Ботаничке баште“ и „Акваријума“. Смештај у хотел „Крагујевац“. Вечера у хотелу.

4. дан (26.08.2018.) Крагујевац-Лесковац

Доручак. Напуштање хотела. Одлазак у парк Шумарице и меморијални комплекс „Крагујевачки октобар“ у оквиру кога посећујемо: „Споменик бола и пркоса“, „Споменик стрељаним ђацима“, споменик „Кристални цвет“, споменик „Камени спавач“, „Споменик отпора и слободе“, споменик „Сто за једног“, Споменик кругови – спомен обележје народа Хрватске, споменик „Против зла“, Споменик стрељаним Србима и Јеврејима, Споменик пријатељства, Споменик 1300 каплара, споменик стрељаним Словацима или Словачко гробље, Старо војничко гробље и фигура лава, музеј „21. октобар“ и скулптуре „Суђаје“ и „Човек без илузија“. Ручак у ресторану на Шумаричком језеру. Слободно време до поласка за Ниш. Полазак за Ниш у послеподневним часовима. Долазак у Лесковац у вечерњим часовима.

Цена аранжмана по особи 21.000,00 дин

У цену је урачунато:

- Превоз туристичким аутобусом (видео/аудио,тв, клима) на наведеној релацији,
- Смештај у хотелу са 4* на бази 2 ноћења са доручком (шведски сто),

Смештај у хотелу са 3* на бази 1 ноћења са доручком (шведски сто),

- Услуге туристичког водича,
- Агенцијске услуге путовања,

Цене улазница за Медијану, Ћеле Кулу, Логор „12. фебруар“ и Археолошку салу = 200,00 дин,

Цена улазнице за Спомен парк „Шумарице“ = 150,00 дин.

У цену није урачунато:

- Цена карата за Народно позориште и „Филмске сусрете“,
- Ручак у кафани „Галија“, „Стара Србија“ и кафани на Шумаричком језеру,

Улазнице за „Ботаничку башту“ 250,00 дин, и „Акваријум“ 200,00 дин,

Индивидуални трошкови путника.

Начин плаћања:

30% од укупне цене аранжмана приликом резервације,

70% од укупне цене аранжмана готовински, платним картицама, чековима грађана 15 дана пре путовања.

Напомена:

Аранжман је рађен на бази од 45 пријављених путника. Организатор путовања задржава право измене програма путовања (редослед појединих садржаја у програму у зависности од објективних околности). Сви путници по прихватању програма обавезни су да се упознају са уговореним програмом путовања, условима плаћања и општим условима путовања туристичке агенције. У случају недовољног броја путника, организатор путовања има право отказа путовања најкасније 5 дана пре термина поласка. Уз овај програм важе општи услови путовања и ЈУТА стандард.

Калкулација на бази 45 плативих учесника путовања

Превоз 1km =1 € (466 km*120,00 дин) = 55.920,00 дин

Путарине (Лесковац-Ниш, Ниш-Крагујевац, Крагујевац-Лесковац) = 3.820,00 дин

Дневнице возача (2*25 € *4) = 200 €*120,00 дин =24.000,00 дин

Дневнице водича (4*40 €) = 160 €*120,00 дин = 19.200,00 дин

1 смештај за водича = 5.300,00 дин

2 гратиса за возаче

= 48.500,00 дин/ 45 путника

= 1.100,00 дин без смештаја

+ 17.500,00 дин смештај (2*6.100,00 + 1*5.300,00) = 18.600,00 дин

+ 10% профит (1.860,00 дин) = 20.460,00 дин

+ 200,00 (цена улазнице за Ниш)

+ 150,00 (цена улазнице за Крагујевац)

Цена аранжмана по особи = **21.000,00 дин**

Закључак

Велико богатство културним мотивима, разноврсним манифестацијама, специфичном балканском гастрономијом и богатим забавним животом омогућује градовима Нишу и Крагујевцу одличну полазну основу за развој туризма, јер се оваквом разноврсношћу туристичких мотива повећава атрактивност за различите групе посетилаца.

Ниш је раскршће путева јер кроз њега пролазе два важна путна правца, који спајају Европу са Азијом, одувек познати као „*Viamilitaris*“ у доба Римљана, и „*Цариградски друм*“ у доба Османлијског царства. Као „*Канија Истока и Запада*“ није могао да избегне ниједан освајачки поход окупатора, па је у свом миленијском постојању небројено пута био освајан, разаран и уништаван. Трагови бурне историјске прошлости су сачувани и представљају основу туристичке понуде града. Данас је Ниш модеран град који уклапа савремене тенденције са духом старих епоха.

На територији града Крагујевца се налази географски центар Србије, 8 километра северозападно од центра града, због чега Крагујевац има изузетно повољан саобраћајно-географски положај. Градска туристичка организација ће искористити постојеће садржаје на подручју града, али и планирати организовање додатних, како би се Крагујевац промовисао као центар земље у сваком смислу- и као завичај модерне Србије, а сада и као њен географски центар. По много чему овај град можемо назвати „*првим у Србији*“ - донети су први српски устав, био је прва престоница модерне српске државе (1818-1841), први суд – „*Сербска канцеларија*“ (1820), основана прва крагујевачка Гимназија (1833), одржана прва прослава Савиндана као школске славе (1840), основано прво позориште – театар у Србији (1835).

Посетиоцима се пружа могућност да се упознају са вредном културно-историјском заоставштином, верским и природним знаменитостима, али и да уживају у квалитетној угоститељској понуди, богатом ноћном животу и разноврсним дешавањима.

Перспектива града Ниша и града Крагујевца лежи у бољој организацији туристичких потенцијала, отварању нових хотела, хостела, организовању туристичких понуда уз коришћење бањских погодности, сеоског туризма и бољег културног садржаја. Богати су историјским наслеђем, погодним природним окружењем, младим, амбициозним и школованим људима који ће успети да својом снагом воље допринесу бољем развоју туризма и пласману својих градова на инострана тржишта.

Да би се повећао туристички промет у Нишу и Крагујевцу потребно је повећати број иностраних летова и нискобуџетних авио-компанија на аеродрому „*Константин Велики*“ у Нишу и организовати аутобуски превоз до Крагујевца; изградити хотеле у сарадњи са страним инвеститорима познатих хотелских ланаца; побољшати туристичку инфраструктуру и сигнализацију; промовисати манифестациони и конгресни туризам на домаће и инострано тржиште и већа примена Интернета приликом промоције и продаје туристичких услуга.

Литература

1. *Акциони план одрживог развоја Града Ниша 2015-2020.*, Ниш 2014.
2. Бакић О., *Маркетинг менаџмент туристичке дестинације*, Универзитет Едуконс, Сремска Каменица, 2009.
3. Група аутора, *Niš adventure*, пројекат Туристичка организација Ниш, Ниш, 2014.
4. Група аутора, *Енциклопедија Ниша, Историја*, Градина, Ниш, 1995.
5. Група аутора, *Енциклопедија Ниша, Природа, простор, становништво*, Градина, Ниш, 1995.
6. Група аутора, *Путем Божјих знакова*, пројекат Туристичке организације Ниш, Ниш
7. Ђорђевић М., *Амбијенти града Ниша и околине*, Туристичка организација Ниш, Ниш, 2012.
8. Јанићијевић Ј., *Културна ризница Србије*, Идеа, Београд, 2005.
9. Јобер Д., *Основи маркетинга*, Дата Статус, Београд, 2006.
10. Котлер К., Келер К., *Маркетинг менаџмент*, Дата статус, Београд, 2006.
11. Миленковић С., Бошковић Н., *Обликовање Крагујевца као туристичке дестинације*
12. Подовац М., *Градски туризам као развојна шанса туризма града Крагујевца*, Часопис из области економије менаџмента и информатике, 2016.
13. Ристић Ј., *Боје Ниша*, пројекат Туристичка организација Ниш, Ниш, 2011.
14. Роквић Н., *Анализа стања туристичких захтева и услуга*, пројекат Туристичка организација Ниш, Ниш, 2013.
15. САНУ, *Археолошко благо Ниша, од неолита до средњег века*, Београд, 2004.
16. Сенић Р., Сенић В., *Маркетинг менаџмент у туризму*, Универзитет у Крагујевцу, Факултет за хотелијерство и туризам у Врњачкој Бањи, „СаТЦИП“ Врњачка Бања, 2016.
17. *Статистички годишњак Републике Србије* 2014, 2015, 2016, 2017.
18. Стефановић В., Глигоријевић Ж., *Економика туризма*, Универзитет у Нишу, Природно-математички факултет, Ниш, 2016.
19. *Стратегија одрживог развоја Градске општине Пантелеј 2011 – 2020*, Ниш, 2015.
20. *Стратегија развоја туризма града Крагујевца 2015-2020*, Крагујевац, 2014.
21. *Стратегија развоја туризма града Ниша 2011-2016*, Ниш, мај 2011.
22. *Стратегије одрживог развоја града Крагујевца 2012-2017*, Крагујевац, 2011.

Интернет сајтови:

- <http://gtokg.org.rs/>
- <http://www.prviprvinaskali.com/>
- <https://www.smestajkrugujevac.info/znamenitosti-krugujevac>
- <http://arhiva.palilula.eu/>
- <http://banjatopilo.rs/>
- <http://beautifulserbia.info/grad-nis/>
- <http://kaonadlanu.blogspot.rs/>
- <http://mapio.net/>
- <http://medijana.rs/хеле-кула/>
- <http://mediolanum39.weebly.com/>
- <http://nis.okrug.gov.rs/geografski-polozej>
- <http://nisava.org.rs/nisava.html>
- <http://niskatvrddjava.com/vodic-kroz-tvrddjavu/>
- <http://niskevesti.rs/>
- <http://radiocity.rs/>
- <http://www.androidvodic.com/>
- <http://www.artwine.co.rs>
- <http://www.kudanaklopu.com/>
- <http://www.masel.rs/>
- <http://www.mojakafana.com/>
- <http://www.nisafe.com>
- <http://www.panacomp.net/>
- <http://www.riznicasrpska.net/>
- <http://www.serbiatour.rs/>
- <http://ww.skulpture-srbija.com/>
- <http://www.spc.rs/sr/>
- <http://www.srbijazatebe.rs/>
- <http://www.visitnis.com/>
- <http://www.wikiwand.com/sr/>
- <http://zanimljivasrbija.com/>
- <https://centar.filfak.ni.ac.rs/en/city-nis-en/>
- <https://kgnada.blogspot.rs/>
- <https://sr.wikipedia.org/wiki/>
- <https://www.ana.rs/forum>
- <https://www.booking.com/>
- <https://www.flickr.com/>
- <https://www.juznevesti.com/>
- <https://www.krugujevac.rs/>
- <https://www.panoramio.com>
- <https://www.pinterest.com/>
- www.juznasrbija.info
- www.juznevesti.com/

Биографија

Јелена Анђелковић, рођена 06.01.1988. године у Нишу. Основну школу „Бранко Миљковић“ у Нишу завршила 2003. године. Исте године уписала је средњу медицинску школу „Др Миленко Хаџић“ у Нишу, смер: медицинска сестра - техничар. По завршетку средње школе, 2007. године, уписује студије на Природно-математичком факултету у Нишу, Департман за географију. Завршава основне академске студије и уписује на истом факултету мастер студије, Департман за географију, које завршава у јуну 2015. године. Након годину дана, новембра 2016. године уписује мастер студије на Природно-математичком факултету у Нишу, Департман за географију, одсек Туризам које завршава јануара 2018. године.